

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Warszawa, dnia 09 października 2023 r.

Poz. 11219

UCHWAŁA NR 452/LXVIII/23 RADY MIEJSKIEJ W CHORZELACH

z dnia 26 września 2023 r.

w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami Gminy Chorzele na lata 2023-2026”

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9 i art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2023 r., poz. 40) w związku z art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r., poz. 840), po uzyskaniu pozytywnej opinii Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Rada Miejska w Chorzelach uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Program opieki nad zabytkami Gminy Chorzele na lata 2023-2026”, stanowiący załącznik niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta i Gminy Chorzele.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Przewodniczący Rady Miejskiej w Chorzelach

Michał Wiśnicki

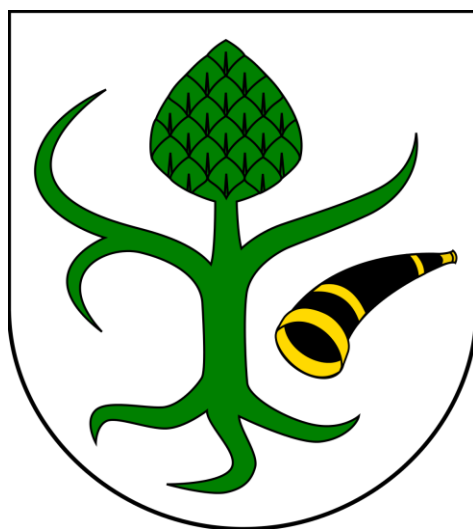
Załącznik

do Uchwały Nr 452/LXVIII/23

Rady Miejskiej w Chorzelach

z dnia 26 września 2023r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY CHORZELE NA LATA 2023- 2026

Chorzele, 2023 r.

Spis treści

1. Wstęp	4
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	12
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	12
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i regionu	14
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	18
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy Chorzele)	18
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	20
5.2.1. Charakterystyka gminy Chorzele	20
5.2.2. Zarys historii obszaru Gminy	24
5.2.3. Krajobraz kulturowy	27
5.2.3.1. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla gminy	28
5.2.3. Zestawienie obiektów z terenu gminy wpisanych do Rejestru Zabytków Województwa Mazowieckiego	29
5.2.4. Zestawienie obiektów z terenu gminy Chorzele wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków	31
5.2.5. Zabytki ruchome	39
5.2.6. Zabytki archeologiczne	42
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	43
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	45
6.1. Stopień realizacji założeń Gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Chorzele na lata 2019 – 2022	47
7. Założenia programowe	48
7.1. Cele szczegółowe i działania Programu Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023 2026	48
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	53

9.	Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	53
10.	Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.....	54
11.	Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków	63
	Załącznik nr I – Wykaz stanowisk archeologicznych w gminnej ewidencji zabytków	64
	Spis tabel.....	75
	Spis fotografii.....	75

1. Wstęp

Zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.) gmina ma obowiązek sporządzić gminny program opieki nad zabytkami. Program ten jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Działania te określone są w odniesieniu do całej gminy, jako jednostki podziału administracyjnego. Dotyczą nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców. Głównym beneficjentem realizacji programu jest społeczność lokalna, a rolą programu jest wzbudzenie w lokalnej społeczności świadomości wspólnoty kulturowej poprzez uświadamianie mieszkańcom znaczenia lokalnych wartości kulturowych.

Program określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy. Aby program mógł być w pełni realizowany, ważne jest zaangażowanie mieszkańców w opiekę nad zabytkami, za które odpowiedzialne będą władze gminy.

Program powinien pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Współpraca środowisk samorządowych, konserwatorskich i lokalnych przy realizacji programu przynieść powinna wszystkim stronom wymierne korzyści: zachowanie dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń, polepszenie stanu obiektów zabytkowych, zwiększenie atrakcyjności przestrzeni publicznych, ostatecznie prowadząc do wzrostu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Gminny program opieki nad zabytkami jest opracowywany na 4 lata. Co 2 lata Wójt sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia Radzie Gminy. Kolejne sporządzane programy opieki powinny uwzględniać pojawiające się nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i aktualny stan zachowania zasobu kulturowego oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

Przedmiotowy dokument stanowi aktualizację Gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Chorzele na lata 2019 – 2022.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami są przepisy wynikające z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.). Zapis w ustawie mówi jasno, że zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

Program ma na celu, w szczególności:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego, dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program jest potem ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd województwa, powiatu i gminy (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Podstawę prawną sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami stanowią trzy poniższe ustawy:

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)

Ustawa zasadnicza stanowi fundament systemu ochrony dziedzictwa narodowego w Polsce (art. 5), stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (art. 6 ust. 1), wskazuje, że ochrona środowiska (w tym zabytków) jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa i każdego obywatela (art. 86).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.)

Ustawa jest kluczowym aktem prawnym w dziedzinie ochrony zabytków. Definiuje ona m.in. pojęcie zabytku, reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków, obowiązki właściciela lub posiadacza zabytku, formy finansowania opieki nad zabytkami, zasady prowadzenia badań przy zabytkach, etc. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

Art. 3, który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Art. 4, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

Art. 5, który określa w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii kultury”.

Art. 6 klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),
- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodziela oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Art. 7, który określa formy ochrony zabytków:

- wpis do rejestru zabytków,
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wpis do rejestru zabytków

Podstawą wpisu do rejestru zabytków jest decyzja administracyjna wydana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z wnioskiem o taki wpis może występować właściciel zabytku oraz użytkownik wieczysty gruntu, na którym znajduje się zabytek. Także wojewódzki konserwator zabytków ma prawo wszczęcia postępowania z urzędu w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru zabytków.

Do rejestru można wpisać także otoczenie, nazwę geograficzną, historyczną i tradycyjną zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków może wpisać także do rejestru historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny.

Lista Skarbów Dziedzictwa

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na ww. listę wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczany do jednej z następujących kategorii:

- 1) *zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć,*
- 2) *elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat,*
- 3) *wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,*
- 4) *wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pastelii, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,*
- 5) *mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,*
- 6) *oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,*
- 7) *oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,*
- 8) *fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,*
- 9) *pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców,*
- 10) *pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,*
- 11) *map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat,*
- 12) *środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,*
- 13) *innych kategorii, niewymienionych w pkt 1–12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro*

– na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik Historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnych wartościach materialnych i niematerialnych oraz znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu. Na listę Pomników Historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty

budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne.

Park kulturowy

Park Kulturowy jest tworzony w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Podstawą jego utworzenia jest uchwała rady gminy, którą podejmuje się po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Art. 17, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

Art. 20, który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

Art. 21: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

Art. 22: „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

Nowelizacja ustawy z dnia 22 czerwca 2017 roku wprowadziła zapis, mający na celu ochronę obiektów zabytkowych, co do których zostało wszczęte postępowanie w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomych, ale decyzja nie jest jeszcze ostateczna: *„od dnia wszczęcia postępowania w sprawie wpisu zabytku do rejestru do dnia, w którym decyzja w tej sprawie stanie się ostateczna, przy zabytku, którego dotyczy postępowanie, zabrania się prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich,*

robót budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku”. Zakaz ten dotyczy również robót budowlanych objętych pozwoleniem na budowę albo zgłoszeniem, a także działań określonych w innej decyzji pozwalającej na ich prowadzenie. (Art. 10 a).

W ramach nowelizacji ustawy Art. 81. 1. mówi, iż w trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 2023 poz. 40)

Zapis w ustawie informuje, że zaspokajanie potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne gminy obejmują zagadnienia związane z ochroną zabytków jak i opieką nad zabytkami (art. 7 ust.1, pkt 9).

Dodatkowe uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawierają m.in.:

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2022 poz. 503)

Ustawa precyzuje, co powinno być uwzględniane podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także ustaleniach lokalizacji inwestycji celu publicznego. W planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym należy uwzględnić wymagania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, a także dóbr kultury współczesnej.

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. 2023 poz. 682 z późn. zm.)

Przepisy tej ustawy nie naruszają przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (art. 2, ust 2 pkt 3). W art. 5, ust. 1 pkt 7 oraz ust. 2 ustawa stwierdza, iż obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz nakazuje projektowanie i budowanie obiektów budowlanych i związanych z nim urządzeń zapewniające ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską.

W przypadku pozytywnej opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków w odniesieniu do obiektów budowlanych wpisanych do rejestru zabytków oraz innych obiektów budowlanych usytuowanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską możliwe jest złożenie wniosku do właściwego ministra o zgodę na odstąpienie od obowiązujących przepisów techniczno-budowlanych (art. 9, ust. 3, pkt 4).

Roboty budowlane wykonywane przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków wymagają decyzji o pozwoleniu na budowę. Na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymagają dokonania zgłoszenia – do wniosku o decyzję o pozwoleniu na budowę oraz zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 27 ust. 7).

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2022 poz. 2556)

Ustawa wskazuje, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych. Dodatkowo ustanawia, iż prognoza oddziaływania na środowisko, sporządzana przy okazji opracowywania: polityk, strategii, planów lub programów powinna: określać, analizować i oceniać przewidywane, znaczące oddziaływanie na środowisko, a także zabytki.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2022 poz. 916 z późn. zm.)

Ustawa określa m. in. procedury dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską. Wojewódzki konserwator zabytków wdaje zezwolenia na usunięcie drzew lub krzewów z terenów nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków.

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 2023 poz. 344 z późn. zm.)

Ustawa mówi, że jednym z celów publicznych jest opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz precyzuje, jakie działania wymagają pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz.U. 2020 poz. 194)

W rozumieniu niniejszej ustawy działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury. Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. Ustawa określa, że sprawowanie opieki nad zabytkami jest jednym z podstawowych zadań instytucji kultury oraz, że prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz.U. 2023 poz. 571 z późn. zm.)

Ustawa informuje, że gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe/stowarzyszenia.

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zawierają:

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. 2022 poz. 385 z późn. zm.)

Ustawa zawiera zapisy o przechowywaniu, zabezpieczaniu i udostępnianiu zabytków. Ustawa mówi, iż Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego określa, w drodze rozporządzenia, zakres, formy i sposób ewidencjonowania zabytków w muzeach.

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. 2022 poz. 2393)

Biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe oraz służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy, które zawiera:

Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2020 poz. 164).

Narodowy zasób archiwalny służy nauce, kulturze, gospodarce narodowej oraz potrzebom obywateli. Nadzór nad narodowym zasobem archiwalnym sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego za pośrednictwem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych.

Akty wykonawcze:

- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 roku Nr 30, poz. 259),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 roku Nr 71, poz. 650),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. z 2004 roku Nr 75, poz. 706),
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 kwietnia 2004 r. w sprawie Polskiego Komitetu Doradczego (Dz. U. z 2004 roku Nr 102, poz. 1066),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2019 poz. 1811),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 roku Nr 212. poz. 2153),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 2019 poz. 1470).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 roku Nr 89, poz. 510),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2021 poz. 81).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023 – 2026, jest spójny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w dokumentach poniżej:

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 (Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.)

Główny cel główny Programu 2019–2022 brzmi:

„Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”

Cel Programu będzie realizowany przez następujące cele szczegółowe i kierunki działań:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego

Kierunki działania:

1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym
2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

Kierunki działania:

1. Upowszechnienie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości.
2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.)

Znaczenie dokumentu w kontekście programu opieki nad zabytkami jest istotne, gdyż jednym z ustawowych celów programów opieki nad zabytkami jest włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.

Celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie.

Koncepcja kładzie nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Dokument formułuje również zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa. Uwzględnia także problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu;
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na obszarach o niższym reżimie ochronnym;

- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich;
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (Uchwała Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r.)

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (SRKS) stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020.

Diagnoza w zakresie objętym programowaniem strategicznym opiera się na trzech obszarach:

- obszar 1: współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

W obszarze 2 kultura wskazano m.in. na zły stan zabytków oraz niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych (tylko niespełna 1/3 obiektów zabytkowych figurujących w rejestrze krajowym nie wykazuje objawów zniszczenia). Jednocześnie wskazano także na rosnący potencjał muzeów w zakresie budowania kapitału społecznego, które zarówno w Polsce, jak i na świecie, odgrywają również coraz ważniejszą rolę w kształtowaniu świadomości historycznej i tożsamości narodowej.

Jako cel główny SRKS wskazała wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Cel główny SRKS realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe:

- Cel szczegółowy 1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne:
 - Usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami,
 - Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
- Cel szczegółowy 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich:
 - Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze,
 - Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dóbr kultury,
 - Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,
 - Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę,
 - Wzmacnianie promocji kultury polskiej za granicą.
- Cel szczegółowy 3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.
 - Wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju,
 - Rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych,
 - Wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i regionu

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026 wykazuje spójność zarówno z programami o charakterze wojewódzkim i regionalnym, a w szczególności z następującymi programami strategicznymi i ich celami:

Strategia rozwoju województwa mazowieckiego do roku 2030+ (Uchwała nr 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r.)

Kwestia opieki nad zabytkami jest traktowana w Strategii w szerszym kontekście wykorzystania dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gospodarczego oraz poprawy jakości życia. Dbalność o zabytki ma wpłynąć na zwiększenie zainteresowania turystów. W Strategii wyznaczono obszary działań. Jeden z nich to KULTURA I DZIEDZICTWO, a jego cel rozwoju określono następująco: Wykorzystanie potencjału kultury i dziedzictwa kulturowego oraz walorów środowiska przyrodniczego dla rozwoju gospodarczego regionu i poprawy jakości życia.

W dokumencie wskazano kierunki działań oraz działania spójne z przedmiotowym opracowaniem.

Kierunek działań: Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego oraz potencjału dziedzictwa kulturowego do zwiększenia atrakcyjności turystycznej regionu

Działania:

- Poprawa atrakcyjności turystycznej regionu w oparciu o walory przyrodnicze (w szczególności w obszarach pasm turystycznych).
- Wspieranie rozwoju turystyki kulturowej oraz tworzenia nowych produktów turystycznych.
- Ochrona spuścizny kulturowej regionu (materialnej i niematerialnej).
- Rozwój systemu obsługi turystów (zaplecza turystycznego i systemu informacji turystycznej).

Kierunek działań: Upowszechnianie kultury i twórczości

Działania:

- Rozwój zaplecza instytucjonalnego kultury i digitalizacja zasobów.
- Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej regionu.
- Wspieranie edukacji kulturalnej i artystycznej.

Kierunek działań: Kreowanie miast jako centrów aktywności kulturalnej

Działania:

- Wykorzystywanie ośrodków miejskich do tworzenia i promowania kultury.
- Promowanie Warszawy jako europejskiego ośrodka kultur.

Kierunek działań: Wspieranie rozwoju sektora kreatywnego

Działania:

- Wspieranie inicjatyw gospodarczych w sektorze kreatywnym.

Kierunek działań: Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w działalności gospodarczej

Działania:

- Wspieranie przedsiębiorczości w obszarze kultur.

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022– 2025 (Uchwały nr 1721/267/21 Zarządu Województwa Mazowieckiego z dnia 26 października 2021 r.)

W Programie opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim na lata 2022-2025 przyjęto, że w okresie 2022–2025 będzie kontynuowana misja z lat 2018–2021, która brzmi: Podnieść skuteczność opieki nad zabytkami i dziedzictwem niematerialnym w województwie mazowieckim.

Wizja strategiczna Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim na lata 2022-2025:

„Po okresie funkcjonowania Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022 –2025 w województwie zauważalnie polepszyła się opieka nad zabytkami. Powstało forum gminnych specjalistów opieki nad dziedzictwem kulturowym, podnoszące wiedzę i integrujące środowisko w celu wymiany doświadczeń. Coraz lepiej znane i zadbane dziedzictwo regionu jest powodem dumy lokalnych społeczności. Zauważalnie wzrosła świadomość roli i znaczenia tradycji i zabytków kultury materialnej. Zadbane o udokumentowanie mazowieckiego dziedzictwa XX wieku, które w poprzednim okresie nie było wystarczająco znane ani doceniane. Przedstawiciele samorządów i prywatni właściciele zabytków są coraz bardziej świadomi swoich obowiązków związanych z opieką nad nimi. Wzrosła też znajomość narzędzi pomagających zachować ich wzorowy stan. Szczególnie narażone na utratę elementy dziedzictwa niematerialnego coraz częściej znajdują oddanych kontynuatorów.”

W Programie wskazano trzy obszary strategiczne – trzy „obszary koncentracji działań” odpowiadające zidentyfikowanym kluczowym problemom:

- Obszar strategiczny A: Edukacja kształtująca świadomość i postawy – odpowiada na kluczowy problem zdefiniowany jako niewystarczająca świadomość wartości dziedzictwa wśród interesariuszy, niewłaściwe postawy interesariuszy wobec dziedzictwa. W ramach tego obszaru wyznaczono dwa cele:
 - Cel strategiczny A.1. Wsparcie edukacyjne samorządów lokalnych i właścicieli zabytków.
 - Cel strategiczny A.2. Kształtowanie postawy zainteresowania dziedzictwem.
- Obszar strategiczny B. Optymalizacja systemu dostępu do środków - odpowiada na kluczowy problem zdefiniowany jako potrzeba dalszej optymalizacji dostępu do środków finansowych na opiekę nad zabytkami. W ramach tego obszaru wyznaczono następujące cele:
 - Cel strategiczny B.1. Zoptymalizowanie systemu dotacji wojewódzkich.
 - Cel strategiczny B.2. Dbłość o zabytki własne województwa.
- Obszar strategiczny C. Skuteczne narzędzia działania - odpowiada na kluczowy problem zdefiniowany jako potrzeba dalszego doskonalenia narzędzi działania w zakresie opieki nad zabytkami. W każdym z trzech obszarów strategicznych wyznaczono cele strategiczne, które będą realizowane poprzez przedsięwzięcia strategiczne. W ramach tego obszaru wyznaczono następujące cele strategiczne:
 - Cel strategiczny C.1. Ograniczanie ryzyka utraty najbardziej zagrożonych elementów dziedzictwa.
 - Cel strategiczny C.2. Wzmocnienie potencjału promocyjnego zabytków.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego

Plan stanowi element systemu planowania przestrzennego i pełni w nim funkcję koordynacyjną między planowaniem krajowym a planowaniem lokalnym. Plan nie jest aktem prawa miejscowego – jest aktem kierownictwa wewnętrznego wiążącego organy i jednostki organizacyjne samorządu województwa.

W Planie dla ochrony zabytków określono następujące działania:

1. Realizację zadań wskazanych w wojewódzkim programie opieki nad zabytkami;
2. Zachowanie i kreowanie ładu przestrzennego, zachowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie pasm przyrodniczo-kulturowych o znaczeniu regionalnym poprzez:

- przeciwdziałanie negatywnym efektom urbanizacji i rurbanizacji;
- wzmacnianie przestrzennych walorów obiektów oraz układów przestrzennych (w tym obiektów i obszarów przemysłowych) poprzez rewitalizację, restaurację oraz rekultywację;
- ochronę, rewitalizację i rewaloryzację obiektów i obszarów historycznych (zwłaszcza architektury drewnianej i przemysłowej, dworskiej, obronnej, dorobku nauki i techniki) w tym zabytków mających znaczenie symboliczne;
- odbudowę i rekonstrukcję dóbr należących do światowego i krajowego dziedzictwa po zniszczeniu w wyniku konfliktów zbrojnych lub katastrof spowodowanych zagrożeniami naturalnymi;
- wykorzystanie sieci miast historycznych oraz atrakcji krajobrazowo-architektonicznych m.in. dla wyznaczania szlaków turystyki kulturowej;
- tworzenie muzeów.

W zakresie zachowania ciągłości dziedzictwa kulturowego w Planie postuluje się następujące działania:

- opracowanie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego;
- opracowanie kryteriów oceny wartości i wyboru dóbr kultury współczesnej;
- identyfikację wartościowych obiektów i obszarów dóbr kultury współczesnej o charakterze ponadlokalnym oraz ich ochronę poprzez ustalenia w gminnych dokumentach planistycznych (w tym miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego);
- rozszerzenie listy miejsc objętych statusem pomnika historii o:

Zachowanie ładu przestrzennego lub jego kreowanie, szczególnie w miejscach o istotnym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego poprzez:

- ochronę i kształtowanie struktur przestrzennych historycznych miast i wsi w oparciu o ochronę ekspozycji i eksponowanie dominant architektonicznych;
- kształtowanie przestrzeni publicznych w nawiązaniu do tradycji miejsca,
- eksponowanie w strukturze przestrzennej ośrodków miejskich i wiejskich najcenniejszych zasobów dziedzictwa regionu (zwłaszcza obszaru Historycznego Centrum Warszawy wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO oraz obszarów uznanych za pomnik historii),
- kształtowanie i ochronę krajobrazów kulturowych m.in. poprzez utworzenie parków kulturowych.
- adaptację obiektów zabytkowych dla współczesnych funkcji kulturalnych, turystycznych i edukacyjnych;
- zagospodarowanie i udostępnianie stanowisk archeologicznych posiadających czytelną formę krajobrazową w celach dydaktycznych, naukowych i turystycznych;

- współpracę międzyregionalną w zakresie zachowania i wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego (tradycji historycznych, śladów osadnictwa, dziedzictwa kultury ludowej) dla rozwoju produktów turystyki kulturowej;
- kreowanie ośrodków budowania tożsamości kulturowej regionu.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy Chorzele)

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026, jest zbieżny z dokumentami gminy o charakterze strategicznym i opracowaniami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej gminy oraz zawierającymi ustalenia dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego, opisanymi poniżej:

Strategia Rozwoju Gminy Chorzele na lata 2021-2028

Strategia rozwoju jest planem osiągnięcia długofalowych zamierzeń, implikując przejście ze stanu istniejącego do pożądanego, wyrażonego w wizji rozwoju. Strategia rozwoju stanowi najważniejszy dokument przygotowywany przez samorząd gminny, który określa priorytety i cele rozwoju społeczno-gospodarczego danej jednostki.

W Strategii określono wizję, misję oraz cele strategiczne do 2028 roku.

Wizja rozwoju:

GMINA CHORZELE – ATRAKCYJNA DLA MIESZKAŃCÓW, W SZCZEGÓLNOŚCI LUDZI MŁODYCH ORAZ PRZEDSIĘBIORCÓW I TURYSTÓW, Z ROZWINIĘTĄ INFRASTRUKTURĄ TECHNICZNĄ I REKREACYJNĄ, ZAPEWNIAJĄCA DOGODNE WARUNKI ŻYCIA Z UWZGLĘDNIENIEM ZASAD ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Misja:

POPRAWA JAKOŚCI ŻYCIA POPRZECZ ZASPAKAJANIE ZBIOROWYCH POTRZEB MIESZKAŃCÓW W ZAKRESIE DOSTĘPU DO INFRASTRUKTURY TECHNICZNEJ I REKREACYJNEJ

W ramach Strategii określono 3 cele strategiczne:

- 1) wzrost jakości życia poprzez rozwój infrastruktury technicznej i społecznej z uwzględnieniem zasad zrównoważonego rozwoju,
- 2) wzrost społeczno-gospodarczy gminy,
- 3) rozwój turystyki na obszarze gminy poprzez zwiększenie bazy sportowo-rekreacyjnej.

W przedmiotowym opracowaniu powiązany jest cel strategiczny, w ramach którego wyznaczono następujące cele strategiczne:

- Zagospodarowanie przestrzeni nad zalewem
- Zagospodarowanie terenów zieleni, montaż nowych elementów małej architektury
- Nowe nasadzenia zieleni w mieście
- Promocja na stronie internetowej gminy i w mediach społecznościowych walorów przyrodniczych i krajobrazowych gminy
- Organizowanie konkursów tematycznych promujących walory przyrodnicze gminy
- Kształtowanie marki i wizerunku gminy oraz budowanie tożsamości lokalnej

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Chorzele (Uchwała Nr 160/XIII/20 Rady Miejskiej w Chorzeliach z dnia 28 maja 2020 roku w sprawie zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Chorzele)

W odniesieniu do zabytków architektury i zabytków techniki, w tym tych położonych w obszarze zmiany studium:

- Zakazuje się dokonywania zmian mogących doprowadzić do utraty wartości zabytkowej przez: wyburzenia, nadbudowy, zmian dachu i jego historycznego pokrycia;
- Ochronie podlega kształt i rodzaj pokrycia dachów, opracowanie elewacji, stolarka okienna i drzwiowa;
- Wszelkie działania związane z remontami i adaptacją obiektów odbywać się mogą jedynie w oparciu o wytyczne konserwatorskie, jeżeli problem tego wymaga wg ustaleń badań naukowych i konserwatorskich;
- Nie dopuszczalne są działania i inwestycje prowadzące do zmiany budynków wpisanych do rejestru zabytków lub mogące naruszać ich ekspozycję;
- Zakaz zmian w obrębie elewacji (z wyłączeniem prac adaptacyjnych uwzględniających walory zabytkowe obiektów, dokonanych na podstawie wytycznych konserwatorskich oraz zmian wynikających z ustaleń zdobytych na podstawie badań naukowych i konserwatorskich);
- Adaptacja istniejących obiektów do nowej funkcji pod warunkiem utrzymania ich historycznego charakteru;
- Remonty historycznych budynków należy prowadzić z wykorzystaniem historycznych materiałów i technik budowlanych.

W odniesieniu do układów urbanistycznych i ruralistycznych, w tym tych położonych w obszarze zmiany studium:

- Ochroną należy objąć historyczną sieć ulic i placów, historyczny sposób zabudowy i poszczególnych posesji;
- Chronić należy akcenty, dominanty przestrzenne oraz osie kompozycyjne i widokowe;
- Ochronie podlega także otoczenie obiektów zabytkowych;

- W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, w uzgodnieniu z władzami konserwatorskimi należy określić zakres ochrony konserwatorskiej i jeżeli jest to uzasadnione wyznaczyć strefy ochrony konserwatorskiej;
- Nawiązanie nową zabudową do historycznej;
- Przebudowa obiektów dysharmonijnych.

W odniesieniu do zabytków archeologicznych

Wszelkie prace i inwestycje planowane na terenach o domniemanych wartościach archeologicznych należy prowadzić zgodnie z przepisami prawa.

W odniesieniu do zabytkowych cmentarzy

W obrębie historycznych cmentarzy zakazuje się zmian układu przestrzennego (aleje, nasadzenia, kwatery), wycinki starodrzewia, likwidacji historycznych elementów małej architektury, a w przypadku cmentarzy także zabytkowych nagrobków. Wszelkie prace inwestycyjne dotyczące zabytkowych cmentarzy należy poprzedzić właściwą dokumentacją konserwatorską, prowadzącą do określenia uwarunkowań historycznych i możliwości dalszego użytkowania. Wszelkie prace prowadzone w obrębie historycznych cmentarzy należy uzgodnić z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, a w przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków – uzyskać pozwolenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prowadzenie prac

W odniesieniu do krajobrazu kulturowego

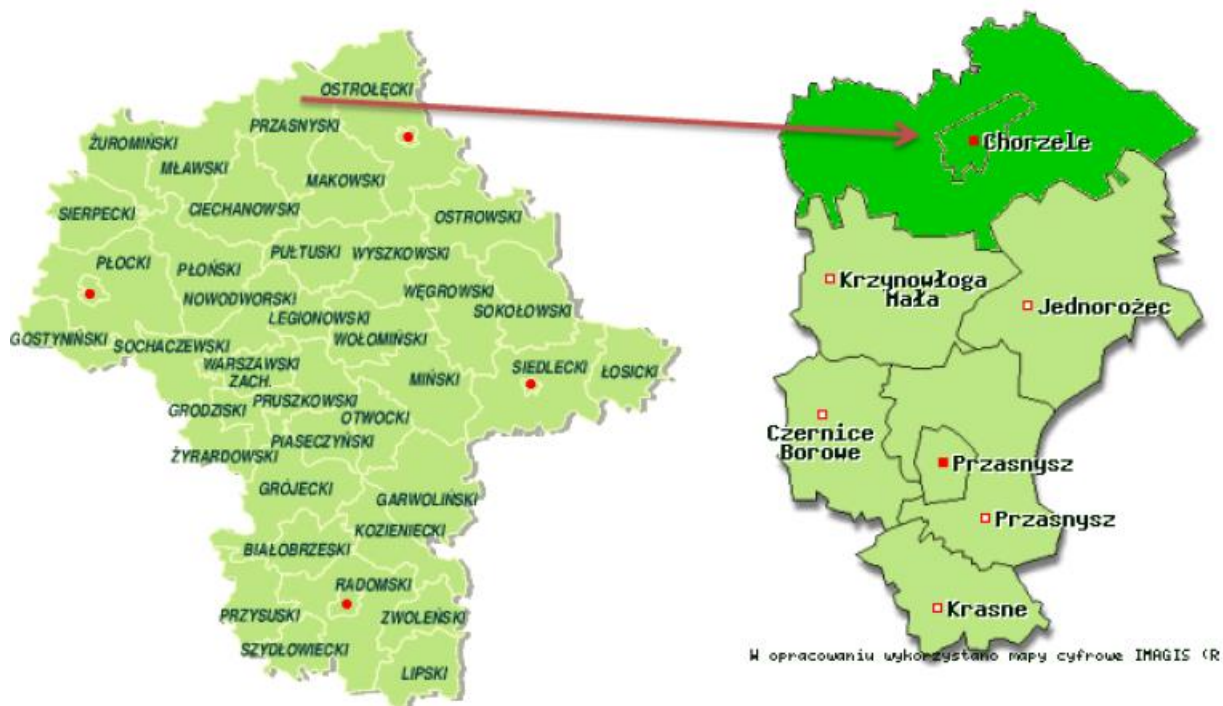
W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego należy w porozumieniu z władzami konserwatorskimi wyznaczyć strefy ekspozycji ze względu na konieczność utrzymania historycznej panoramy. Ochroną objąć należy wszystkie elementy krajobrazu kulturowego; zespoły zieleni, cmentarze, parki, aleje drzew, stanowiska archeologiczne i inne.

Nie dopuszcza się realizacji inwestycji negatywnie wpływających na chronioną sylwetę oraz wycinka historycznych drzewostanów. Ochrona ekspozycji oraz zabudowa terenów sąsiadujących z zabytkami wymaga zachowania rygorów w odniesieniu do zabudowy nowopowstającej.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Charakterystyka gminy Chorzele

Gmina Chorzele leży na północnym skraju Mazowsza, w powiecie przasnyskim, w województwie mazowieckim. Od północy graniczy z województwem warmińsko - mazurskim.

Rysunek 1. Miasto i Gmina Chorzelski na tle województwa mazowieckiego i powiatu przasnyskiego.

Źródło: www.zpp.pl

Gmina Chorzelski sąsiaduje z następującymi gminami:

- od południa – gmina Krzynowłoga Mała i gmina Jednoróżec (powiat przasnyski),
- od południowego - wschodu – gmina Baranowo (powiat ostrołęcki),
- od północnego - wschodu – gmina Czarnia (powiat ostrołęcki),
- od północy – gmina Wielbark (województwo Warmińsko-Mazurskie, powiat szczycieński),
- od północnego - zachodu gmina Janowo (województwo Warmińsko-Mazurskie, powiat nidzicki),
- od zachodu – gmina Dzierzgowo (powiat mławski).

Powierzchnia gminy to około 371,53 km², co czyni gminę największą na terenie województwa mazowieckiego. Administracyjnie gmina podzielona jest na miasto Chorzelski i 42 sołectwa, obejmujących 65 miejscowości.

Rysunek 2. Mapa gminy Chorzele.

Źródło: <http://www.gminachorzele.fr.pl>

Gmina charakteryzuje się dogodnym położeniem komunikacyjnym. Droga krajowa nr 57, jest najkrótszą drogą prowadzącą z Warszawy na Mazury, co niewątpliwie pozytywnie wpływa na rozwój gminy i pozyskanie nowych inwestorów oraz mieszkańców. Ponadto przez teren gminy przebiegają dwie drogi wojewódzkie: nr 616 oraz nr 614. Pierwsza z nich łączy Chorzele z Gruduskiem i Ciechanowem. Droga nr 614 łączy natomiast siedzibę władz gminy z Myszyńcem oraz zapewnia dogodny szlak komunikacyjny łączący Polskę z Litwą.

Obszary chronione

Na obszarze analizowanej jednostki znajdują się:

- Obszar Natura 2000 Doliny Omulwi i Płodownicy PLB140005,
- 44 pomniki przyrody.

Obszar Natura 2000 Doliny Omulwi i Płodownicy (Kod obszaru: PLB140005) – Obszar specjalnej ochrony ptaków (Dyrektywa ptasia). Obejmuje on powierzchnię 34 386,7 ha i został utworzony Rozporządzeniem Ministra Środowiska z dnia 21.07.2004 r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Dz.U. z 2004 r. nr 229 poz. 2313).

Obszar obejmuje teren leżący w południowej części sandru mazurskiego, na Równinie Kurpiowskiej, stanowiący doliny rzek: Omulew i Płodownica. Chroni największe w regionie torfowiska niskie, znajdujące się na naturalnych, ciągle funkcjonujących terenach zalewowych, tylko w niewielkim stopniu zmienione przez zabiegi melioracyjne. Ponadto, w końcowym biegu Omulwi znajdują się zachowane stare lasy łąkowe. Odnotowano tu stałą obecność przynajmniej 12 gatunków ptaków z Załącznika I Dyrektywy Ptasiej, 6 innych gatunków ptaków migrujących nie wymienianych

w dyrektywie oraz 8 gatunków ptaków wpisanych do Polskiej Czerwonej Księgi Zwierząt. Jest to m.in. ważna ostoja cietrzewia, kraski i derkacza. Do lęgów przystępuje tu przynajmniej 2% krajowej populacji pustulki i 1% populacji cietrzewia, kszycy, rycyka, kulika wielkiego, błotniaka łąkowego, gadożera, rybołowa i kraski. Odnotowano tu również wysokie zagęszczenie: bociana czarnego, derkacza, żurawia, orlika krzykliwego i dziwonii. Jesienią odbywają się tu złoty żurawi, osiągające do 1320 osobników

Ważnymi dla Europy gatunkami ptaków (z Zał. I Dyr. Ptasiej) bytującymi na tutejszym obszarze są: kraska, derkacz, żuraw, cietrzew (podgatunek kontynentalny), błotniak łąkowy, bielik, rybołów, gadożer, orlik krzykliwy, bocian czarny, bocian biały, bąk.

Turystyka i rekreacja

Trasy rowerowe

Główny szlak turystyczny, pieszo – rowerowy, to „Trakt Królewski” przebiegający z Chorzel do Przasnysza. Nadleśnictwo Przasnysz przygotowało dla turystów 2 trasy rowerowe po „Górach Dębowych”. Prowadzą one przez środek tych wzniesień, a rozpoczynają się przy miejscu postoju w leśnictwie Stara Wieś. Przy kapliczce św. Franciszka – patrona leśników i ekologów, trasa rozdziela się na 2 ścieżki: 6 km – zielona i 9,5 km – niebieska. Trasy oferują strome podjazdy, miejsca do odpoczynku, tablice informacyjno – edukacyjne oraz miejsca widokowe.

Alternatywą są trasy:

- Trasa I (pomarańczowa): Chorzele – Przątalina – Dąbrówka Ostrowska – Wasiłły Zygnny – Nowa Wieś – Chorzele (ok. 22 km);
- Trasa II (czerwona): Chorzele – Bagienice – Bogdany Wielkie – Rapaty Sulimy – Czarzaste Wielkie – Łazy – Dąbrowa – Krzynowłoga Wielka – Czaplice Wielkie – Rycice – Rembielin – Chorzele (ok. 28 km);
- Trasa III (żółta): Chorzele – Duczymin – Chorzele (ok. 16 km);
- Trasa IV (zielona): Chorzele – Nowa Wieś – Jedlinka – Zdziwój Stary – Jarzynny Kierz – Góry Dębowe – Stara Wieś – Bugzy – Chorzele (ok. 45 km);
- Trasa V (niebieska): Chorzele – Chorzele Stacja PKP – Sosnówek – Łaz – Zaręby – Krukowo – Pościen Wieś – Pruskołęka – Raszujka – Budki (ok. 35 km);
- Trasa VI (cytrynowa): Chorzele – Opaleniec – Mącice – Ściężel – Mącice – Zaręby – Chorzele (ok. 30 km).

Trasa dydaktyczna

Aby uchronić od zapomnienia to, co pozostało najcenniejszego i wyjątkowego w Chorzelach Stowarzyszenie Towarzystwo Przyjaciół Chorzel we współpracy z Urzędem Miasta i Gminy wytyczyło trasy historyczno – turystyczne po mieście Chorzele. Najciekawsze fragmenty Chorzel zostały ujęte w 3 szlaki związane z historią i kulturą tego miasta. Każda trasa oznaczona jest tablicami informacyjnymi:

- Trasa zielona – biegnąca w centrum miasta, przedstawia pozostałości po mniejszościach narodowych żyjących niegdyś w Chorzelach i historii zabytków sakralnych miasta.
- Trasa czerwona – prezentuje walory dawnej architektury miasta i wiedzie do zabytkowego cmentarza rzymskokatolickiego.
- Trasa niebieska – przedstawia niegdyś najważniejsze ulice Chorzel, obiekty o znaczeniu historycznym i tereny najatrakcyjniejsze pod względem przyrodniczym.

Szlak kajakowy – spływ Orzycem

Cała trasa spływu od Chorzel do Przeradowa, ujścia Orzyca do Narwi, liczy 92 km i można ją pokonać w trzy dni. Chorzele – start; Jednorożec – most drogowy, w pobliżu miejsce obozowania; Drążdzewo – biwak; Krasnosielc – most drogowy, miejsce obozowania; Stary Podoś – most, wyznaczone miejsce obozowania; Łęgi – most drewniany, z lewej dogodnie miejsce na biwak; Maków Mazowiecki – początek miasta, dogodnie miejsce na biwak; Smrock – możliwość nocowania na plaży; Przeradowo – koniec trasy.

Dzięki temu, że rzeka Omulew nie jest uregulowana, doskonale nadaje się do organizacji spływów z pobliskiego Wielbarka, aż do ujścia rzeki Narwi tuż przed Ostrołką.

5.2.2. Zarys historii obszaru Gminy

Liczne stanowiska archeologiczne wskazują, że tereny gminy były zamieszkane już w epoce kamiennej. We wczesnym średniowieczu jej obszar pokrywała puszcza graniczna między plemionami pruskimi i polskimi. W północnej części gminy wytworzyła się wówczas i utrwaliła w XIV w. granica oddzielająca najpierw plemiona mazowieckie od pruskich, potem Mazowsze i Polskę od Państwa Krzyżackiego i Prus Książęcych, następnie Królestwo Polskie, Księstwo Warszawskie i Królestwo Kongresowe od Królestwa Pruskiego, a w okresie międzywojennym II Rzeczpospolitą od Rzeszy Niemieckiej. Linia graniczna ustanowiona w 1343 r. ugodą w Bratanie pomiędzy książętami mazowieckimi a wielkim mistrzem krzyżackim przetrwała przez 600 lat, aż do likwidacji Prus w 1945 r. Jest to jedna z najdłużej trwających linii granicznych w Europie i na świecie.

Nazwa Chorzele wywodzi się od prasłowiańskiego rdzenia *orz* lub *horz* oznaczającego konia. Podobne źródło słów ma nazwa rzeki Orzyc i tutejszej puszczy - Chorze. Pierwszy raz Chorzele występują w źródłach w 1444 r., kiedy książę warszawski Bolesław IV nadaje je Wacławowi z Jaworowa. W 1473 r. następuje zamiana Chorzel, w wyniku której wieś wraca do dóbr książęcych. Początek XVI w. charakteryzował się znacznym rozwojem Chorzel. Było tu 10 karczem, kuźnica, kopalnia rudy, dwa młyny. Wieś zamieszkiwana była przez 150 osób. W 1526 r., po śmierci ostatnich Piastów mazowieckich. Księstwo Mazowieckie zostało włączone do Królestwa Polskiego, a Chorzele stały się wsią królewską, leżącą w ziemi ciechanowskiej województwa mazowieckiego. Od końca XVI w. należały do starostwa przasnyskiego.

W 1542 r. Chorzele uzyskały prawa miejskie. Przywilej lokacyjny przyznawał miastu m.in. 60 włók ziemi. Pierwszym wójtem Chorzel został Wawrzyniec Gadomski. Miasto wchodziło w owym czasie w skład dóbr oprawnych królowej Bony. W 1551 r., z fundacji królowej, erygowano w Chorzelach parafię. Według lustracji z 1565 r. w Chorzelach mieszkali 792 osoby, stało tu 121 domów, działały dwa młyny, kuźnia rudy darniowej i kilkanaście browarów.

„Potop” szwedzki (1655-1660) i najazd rosyjski na wschodnie ziemie Rzeczypospolitej (od 1654 r.) doprowadził do chwilowego załamania się państwowości polskiej. Kryzys ten udało się przezwyciężyć w wyniku

zaangażowania się w obronę wszystkich warstw społecznych, jednak ogromne zniszczenia wojenne zapoczątkowały stopniowy upadek gospodarczy i polityczny Polski. Zniszczenia nie ominęły północnego Mazowsza. Spustoszenia dokonane przez Szwedów, a także własne wojska, zostały pogłębione przez wielką zarazę w latach 1657-61 oraz pożary (1660-63). Liczba ludności spadła w Chorzelach w 1676 r. do 141. Pod koniec XVII w. miasto zaczęło się powoli odbudowywać. W 1690 r. Jan III Sobieski potwierdził oraz rozszerzył wcześniejsze prawa - miasto uzyskało przywilej na organizowanie 3 jarmarków. Niestety wielka wojna północna doprowadziła do kolejnych zniszczeń. W 1708 r. wojska szwedzkie zniszczyły m.in. drewniany kościół parafialny na „Poświętnym” oraz kościół filialny pw. św. Wojciecha, który nie został już później odbudowany. W 1712 r. na miejscu zniszczonego kościoła parafialnego wybudowano nowy, także drewniany pw. św. Mikołaja.

Panowanie Augusta III uważa się obecnie za okres stopniowej odbudowy demograficznej i gospodarczej Rzeczypospolitej. W 1757 r. król potwierdził przywileje Chorzel i nadał następne - na dwa dodatkowe jarmarki. Konfederacja barska ponownie zakłóciła rozwój miasta. W okolicach miasta działał m.in. oddział słynnego kozaka Sawy Calińskiego (1770-1771). Chorzele, jako miasto królewskie, brały udział w ruchu emancypacyjnym miast w czasie sejmu czteroletniego. W listopadzie 1789 r. Chorzele wysłały na zjazd przedstawicieli miast królewskich dwóch delegatów – landwójta Pawła Bączkowski i radnego Grzegorza Kwaśniewskiego. W 1794 r., w czasie powstania kościuszkowskiego w okolicach Chorzel walczyły m.in. oddziały Antonowicza i Kwaśniewskiego.

W wyniku trzeciego rozbioru Polski północne Mazowsze wraz z Chorzelami zostało przyłączone do Królestwa Pruskiego. Wojna Napoleona z koalicją prusko-rosyjską w latach 1806-1807 ponownie spowodowała przemarsze obcych wojsk. 31 stycznia 1807 r. przez Chorzele przejeżdżał, w drodze do Wielbarku, Napoleon. Klęska Prus w wojnie z Napoleonem w latach 1806-1807 skutkowałą m.in. utworzeniem z II i III zaboru pruskiego Księstwa Warszawskiego, w granicach którego znalazły się Chorzele. Na przełomie 1812 i 1813 r. przez miasto przechodziły niedobitki Wielkiej Armii uchodzące z Rosji. Okupacja rosyjska trwała do sierpnia 1815 r., kiedy rosyjskie władze wojskowe przekazały regionu administracji Królestwa Polskiego (Kongresowego).

W 1820 r. w Chorzelach mieszkały 1203 osoby, w tym 787 chrześcijan i 391 Żydów. Charakterystyczne, że w miasteczku murowany był tylko jeden dom mieszkalny. W tym czasie polepszyła się nieco koniunktura dzięki rozwojowi handlu, a także sukiennictwa, opartego w czasach pruskich na manufakturze sukienniczej.

W czasie powstania listopadowego w Chorzelach zorganizowano Straż Bezpieczeństwa 6 grudnia 1830 r. dyktator Józef Chłopicki utworzył z rezerw Straży Bezpieczeństwa Gwardię Ruchomą dla wspierania działań wojska. Liczyła 80 batalionów - każde województwo było zobowiązane dostarczyć 10 batalionów po 1000 ludzi. Oddział Gwardii Ruchomej utworzono także w Chorzelach. Na początku 1831 r. w okolicach Chorzel, które znalazły się na skrajnym prawym skrzydle atakującej Królestwo armii Dybicza, działały oddziały ppłk. Bardzkiego, por. Michała Godlewskiego i kpt. Józefa Zaliwskiego. Brak większych walk w okolicy spowodował, że rejon Chorzel nie został zniszczony, jednak ucierpiał w wyniku epidemii cholery, która została przyniesiona do Królestwa Polskiego przez wojska rosyjskie, walczące wcześniej z Turkami na Bałkanach.

W czasie powstania styczniowego w okolicy Chorzel działała partia Tomasza Kolbe, który był dzierżawcą folwarku Dąbrówka Ostrowska. Partia Kolbego ukrywała się na uroczysku Bogdaniec koło Zaręb. 3 lutego 1863 r. licząca niespełna 100 powstańców partia Kolbego zdobyła komorę celną w Chorzelach, a następnie opanowała pruską komorę celną w Opaleńcu (Flamberg). W marcu 1863 r. w okolicy działała z kolei partia Zygmunta Padlewskiego, uchodzącego po przegranej potyczce pod Drażdżewem. Padlewski próbował przejąć tu rosyjski transport broni. Władze rosyjskie obłożyły miasto wysoką kontrybucją, przeprowadzały rewizje, sprawdzały, czy ktoś z mieszkańców nie przyłączył się do powstania. W 1869 r. Chorzele pozbawiono praw miejskich, w akcie zemsty za sprzyjanie powstaniu. Od 1871 r. wprowadzono język rosyjski jako urzędowy. Pomimo utraty praw miejskich Chorzele szybko się rozwijały w okresie popowstaniowym. Jak w wielu małych miasteczkach Królestwa Polskiego w Chorzelach liczna była ludność żydowska. W 1860 r. na 2032 mieszkańców, 1119 było Żydami. W 1880 r. liczba mieszkańców wzrosła do 2883, w 1890 r. - do 2901, w 1897 r. - do 3265, a w 1910 r. - do 5071. Chorzele były ważnym centrum handlowym dla całego granicznego obszaru północno-wschodniego Mazowsza. Rozwój gospodarczy był spowodowany wielością jarmarków i targów, a także rozwojem drobnego handlu i przemysłu. Działo tu 48 sklepów, 10 szynków oraz pięć wiatraków i dwa browary, a także kasa pożyczkowa „Przyszłość”.

W Chorzelach stacjonował 270-osobowy oddział rosyjskiej straży granicznej strzegący granicy z Rzeszą Niemiecką.

Początek I wojny światowej oznaczał dla regionów graniczących z Prusami Wschodnimi przemarsze wojsk. Bitwa pod Tannenbergiem w sierpniu 1914 r. skończyła się kompletną klęską rosyjskiej armii pod dowództwem Samsonowa (popełnił samobójstwo w lasach pod Wielbarkiem). Skutkiem tej bitwy, a także bitwy nad Jeziorami Mazurskimi, w której we wrześniu została pobita 1 Armia rosyjska Pawła Rennekampfa, pogranicze Kongresówki dostało się pod okupację niemiecką (Chorzele na początku listopada 1914 r.). Zmniejszyła się radykalnie liczba mieszkańców Chorzel. Okupacja niemiecka wyniszczająca Kongresówkę gospodarczo, stwarzała jednak znacznie większe możliwości działań politycznych i społecznych. Na terenie gminy powstała komórka tajnej, lecz tolerowanej przez okupanta. Polskiej Organizacji Wojskowej, aktywnie prowadzono werbunek do Legionów Józefa Piłsudskiego. Rozbudowała się także chorzelska Straż Ogniowa, która listopadzie 1918 r. odegrała główną rolę w rozbrojeniu kompanii niemieckich wojsk okupacyjnych, oraz przejęła niemieckie magazyny wojskowe.

Już w początkowym okresie istnienia niepodległego Państwa Polskiego naprawiono krzywdę wyrządzoną miastu przez rosyjskich okupantów w ramach represji po powstaniu styczniowym. 14 II 1919 r. przywrócono Chorzelom prawa miejskie.

W czerwcu i lipcu 1920 r. trwająca prawie od samego początku niepodległości wojna polsko-bolszewicka przybrała niebezpieczny dla Polski obrót. Na północnym odcinku frontu bolszewickie armie rosyjskie dowodzone przez Michaiła Tuchaczewskiego rozpoczęły w lipcu ofensywę, która w sierpniu sięgnęła północnego Mazowsza. 6 VIII 1920 r. zdobyte zostały Chorzele. Poprowadzona 16 sierpnia przez Piłsudskiego kontrofensywa znaną z Wieprza doprowadziła do odcięcia wielkich grup armii bolszewickiej. W ramach tej operacji 1 Syberyjski Pułk Piechoty Brygady Syberyjskiej zamknął okrążenie wojsk rosyjskich odbijając 22 sierpnia Chorzele i dochodząc do granicy Rzeszy. Wycofujący się 3 Korpus Konny Gaj Chana,

wysunięty na północny-zachód (próba zdobycia Płocka) przenwał się przez słabsze liczebnie oddziały polskie. Wzięci do niewoli żołnierze Brygady Syberyjskiej zostali zamęczeni przez bolszewików. Zamordowani polscy żołnierze zostali pochowani na cmentarzu parafialnym w Chorzelach. W 2010 r. na kwaterze żołnierzy Brygady Syberyjskiej odsłonięto nowy pomnik, zbudowany staraniem Towarzystwa Przyjaciół Chorzel.

Po nastaniu pokoju nastąpił stopniowy rozwój miasta, wzrosła liczba ludności w 1931 r. osiągając 3032, a w 1939 - ok. 3800 osób. W mieście miały siedzibę Sąd Grodzki, komora celna, komisariat Straży Granicznej oraz oddziały organizacji społecznych - Ochotniczej Straży Ogniowej (w 1932 r. wybudowano nową remizę), Strzelca, Polskiego Czerwonego Krzyża, Związku Harcerstwa Polskiego, Związku Nauczycielstwa Polskiego, a także kółko rolnicze. W 1924 r. powstała siedmioklasowa szkoła powszechna, która w 1938 r. otrzymała nowy budynek. W 1930 r. Chorzele odwiedził prezydent Ignacy Mościcki.

Przygraniczne położenie gminy sprawiło, że została zajęta przez wojska niemieckie już pierwszego dnia II wojny światowej. Obszar gminy został wraz z północno-zachodnim Mazowszem wcielony do III Rzeszy. W październiku 1939 r. utworzono getto, które zostało zlikwidowane w grudniu 1941 r. - pozostałych przy życiu Żydów wywieziono do Makowa Mazowieckiego, a następnie do obozów zagłady. Prześladowania objęły także ludność polską - zamordowano 67 osób, a na roboty przymusowe wywieziono 270. Liczba mieszkańców Chorzel zmniejszyła się w wyniku wojny do 2659 osób.

W końcu 1939 r. powstał w Chorzelach oddział terenowy Komendy Obrońców Polski, organizacji polityczno-wojskowej utworzonej rozkazem generała Wilhelma Orlik- Ruckemann przez kadrę Korpusu Ochrony Pogranicza. Chorzelska Komenda Obrońców Polski została zlikwidowana przez Gestapo wiosną 1940 r. Później obszar gminy został objęty siatką konspiracyjną Związku Walki Zbrojnej (od 1942 r. Armii Krajowej). Działała tu także komórka Tajnej Organizacji Nauczycielskiej.

Podczas okupacji wybudowany został most na Orzycu rozpoczęto także budowę szosy do Przasnysza. Ofensywa styczniowa armii sowieckiej uwolniła 20 stycznia 1945 r. Chorzele od Niemców. Już w marcu wznowiono naukę w szkole podstawowej. Rozpoczęła się odbudowa gospodarki, wznawiały pracę drobne zakłady przemysłowe - dwie olejarnie, młyn motorowy, wiatrak. Bliskość tzw. Ziem Odzyskanych spowodowała znaczny odpływ ludności. W ciągu pierwszych kilkunastu miesięcy liczba mieszkańców miasta zmniejszyła się o 500 osób. Stopniowy rozwój miasta doprowadził do wzrostu liczby mieszkańców, która przekroczyła 2800 osób.

Chorzele są obecnie dużym ośrodkiem przemysłu mleczarskiego. Działają tu dwie mleczarnie: Spółdzielnia Mleczarska "Mazowsze" oraz Bel Polska sp. z o.o. Taka koncentracja zakładów mleczarskich ukierunkowała rozwój gospodarstw rolnych w gminie, które koncentrują się na hodowli bydła mlecznego.

5.2.3. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to świadectwo działalności mieszkańców danego regionu prowadzonej na przestrzeni wieków, dlatego najpełniej stanowi o jego tożsamości. Składa się z elementów przyrodniczych, ale przede wszystkim z wytworów i osiągnięć cywilizacyjnych człowieka. Są to zarówno pojedyncze obiekty i zespoły budowli, dzieła sztuki, elementy zagospodarowania przestrzeni, krajobrazy wiejskie, kształtujące świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców.

W krajobrazie kulturowym, co jest typowym zjawiskiem dla gmin miejsko - wiejskich przeważają zabytki o charakterze sakralnym (kościół, dzwonnice, kaplice, kapliczki, krzyże przydrożne oraz cmentarze).

Krajobraz kulturowy uzupełnia zabudowa drewniana z I poł. XX w.

W krajobrazie wyróżniają się także zabytkowe założenia parkowe świadczące o funkcjonowaniu na terenie miejscowości dawnych założenia pałacowych i dworskich.

5.2.3.1. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla gminy

Do najcenniejszych obiektów na terenie gminy zaliczyć można obiekty sakralne z terenu gminy:

- **Kościół św. Trójcy w Chorzelach**

Świątynia murowana została wzniesiona w latach 1872-1878 projektu warszawskiego architekta Adolfa Schimmelpfenniga, staraniom księdza Pawła Laguny. Kościół został konsekrowany roku przez płockiego biskupa pomocniczego Henryka Piotra Kossowskiego.

1889 roku została dostawiona wieża. Kościół trójnawowy, bazylikowy. W przyziemiu w ryzalicie neoromański portal.

Stan zachowania dobry.

Obiekt objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

- **Kościół parafialny p.w. Św. Wawrzyńca w Zaręczach**

Parafię z Zaręczach erygowano w ostatniej ćwierci XVII wieku. Pierwszy kościół, wystawiony z fundacji Jana Zielińskiego – starosty ciechanowskiego, spalił się w pierwszych latach XVIII

stulecia. Budowę obecnego kościoła ukończono w 1775 r. Koszt pokrył chorąży zawkrzeński – Antoni Zieliński. Wiadomo, że w XIX świątynia przeszła gruntowny remont i przebudowę.

Jest to drewniany kościół konstrukcji zrębowej, na zewnątrz oszalowany, zaś wewnątrz otynkowany. Wystawiony na planie prostokąta z węższym prezbiterium, nakryty dwuspadowymi dachami pokrytymi blachą. Jego wnętrze rozdzielone jest na nawy dwiema parami murowanych filarów. Nad nawą, na kalenicy, ośmioboczna wieżyczka na sygnaturkę, obita blachą z kopulastym hełmem zwieńczonym sterczyną.

Stan zachowania dobry.

Obiekt objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

- **Kościół pw. Wszystkich Świętych w Krzynowłodze Wielkiej**

Obecny kościół wybudowano w 1859 r. według projektu Józefa Iżyckiego. W 1886 r. świątynię powiększono, łącząc ją z kaplicą. Kościół murowany z glazów polnych

Fotografia 1. Widok na kościół św. Trójcy w Chorzelach.

według
dzięki
w 1886

W

Fotografia 2. Widok na kościół pw. Św. Wawrzyńca w Zaręczach.

prac
wieku

na

kamiennym fundamencie. Kościół jednonawowy, z prostokątną w planie nawą główną, do której przylega węższe, zamknięte prosto prezbiterium. Bryła rozczłonkowana, zróżnicowana pod względem wysokości. Nawa przykryta dachem dwuspadowym. Prezbiterium dachem trójpłaciowym tej samej wysokości co nawa. Na kalenicy dachu nawy od strony zachodniej kwadratowa wieżyczka na sygnaturkę.

Stan zachowania dobry.

Obiekt objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

- **Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia MB w Duczynie**

Obecny kościół powstał w 1888 r. staraniem i kosztem ks. E. Wasilkowskiego i parafian jako kościół filialny parafii w Krzynowłodze Wielkiej. Kościół wybudowano w stylu historyzującym z neoromańską dekoracją architektoniczną. Kościół jednonawowy węższym, prostokątnym prezbiterium, do którego przylega od zachodu prostokątna w planie zakrystia z przedsionkiem mieszczącym schody na piętro. Do nawy przylegają: od wschodu mała, prostokątna w planie kaplica, od zachodu identyczna w planie kruchta boczna, od północy kwadratowa kruchta z wejściem głównym. Naroża nawy i prezbiterium objęte skarpami. Dachy kryte blachą cynkową.

Stan zachowania dobry.

Obiekt objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Fotografia 4. Widok na Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia MB w Duczynie.

5.2.3. Zestawienie obiektów z terenu gminy wpisanych do Rejestru Zabytków Województwa Mazowieckiego

Na terenie gminy Chorzele znajduje się 12 zabytków nieruchomych, wpisanych do rejestru zabytków Są to jedno z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Zostały przedstawione w poniższej tabeli.

1) Bogdany Wielkie:

- zespół dworski, XIX w., nr rej. A-490:

a) - dwór - decyzja z 26.11.1982 r.,

b) - park - decyzja z 27.01.1984 r.;

2) Chorzele:

- kościół parafialny p.w. Świętej Trójcy, 2 poł. XIX w., nr rej.: A-472, z 07.07.1981 r.,

- cmentarz rzym.-kat. I, nr rej.: A-545 z 9.01.1986 r.

- cmentarz rzym.-kat. II, nr rej.: A-551 z 18.01.1986r.;

3) Czarzaste Wielkie

- park dworski, XIX w., nr rej.: A-524 z 10.09.1984 r.;

4) Duczynie

- kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia MB, 2 poł. XIX, nr rej.: A-473 z 07.07.1981 r.;

5) Krzynowłoga Wielka

- kościół parafialny, p.w. Wszystkich Świętych, poł. XIX, nr rej.: A-474 z 7.07.1981 r.;

- zespół dworski, nr rej. A-507:

a) dwór, 1861 r., decyzja i z 18.12.1987 r.,

b) park, XIX w., decyzja z 27.01.1984 r.

6) Zaręby

- kościół parafialny p.w. Św. Wawrzyńca z najbliższym otoczeniem w promieniu 100 m, nr rej.: A-379 dn. 03.07.1956 r.

- dzwonnica przy kościele parafialnym pw. Św. Wawrzyńca, nr rej.: A-379 dn. 03.07.1956 r.

Stan obiektów ujętych w rejestrze zabytków województwa mazowieckiego znajdujących się na terenie gminy Chorzele jest zróżnicowany. Stan obiektów sakralnych określić można jako dobry. Parki ujęte w rejestrze zabytków w większości wymagają przeprowadzenia prac porządkowych i pielęgnacyjnych roślinności.

Zakres i formy ochrony oraz opieki nad zabytkami rejestrowymi przez ich właścicieli i użytkowników reguluje przede wszystkim ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.) oraz akty wykonawcze do ustawy, w tym m.in. rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 27 lipca 2011 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych.

Obowiązek zgodnego z przepisami użytkowania i zarządzania obiektem zabytkowym spoczywa na jego właścicielu lub posiadaczu. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Niezależnie od w/w obowiązków użytkownik zabytku jest zobowiązany zawiadomić służby konserwatorskie o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia;
- 2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia;
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

Zgodnie z zapisami ustawy o ochronie zabytków, pozwolenia konserwatorskiego wymaga:

- prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru;

- wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku;
- prowadzenie badań konserwatorskich zabytku wpisanego do rejestru;
- prowadzenie badań architektonicznych zabytku wpisanego do rejestru;
- prowadzenie badań archeologicznych;
- przemieszczanie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- trwałe przeniesienie zabytku ruchomego wpisanego do rejestru, z naruszeniem ustalonego tradycją wystroju wnętrza, w którym zabytek ten się znajduje;
- dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- zmiana przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru lub sposobu korzystania z tego zabytku;
- umieszczanie na zabytku wpisanym do rejestru urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów,
- podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru;
- poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania.

Właściciel lub posiadacz zabytku może wystąpić do właściwego konserwatora zabytków o wydanie w formie pisemnej zaleceń konserwatorskich, pomocnych w przygotowaniu dokumentacji projektowej czy sformułowaniu zakresu planowanych prac. Zalecenia konserwatorskie mają na celu określenie sposobu korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także określenie zakresu dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku.

5.2.4. Zestawienie obiektów z terenu gminy Chorzele wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków

Ewidencja zabytków, w brzmieniu w/w Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 ze zm.), art. 21, jest podstawą dla sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Ewidencja zabytków jest uporządkowanym zbiorem opracowań, wykonywanym wg jednorodnych wzorców, stanowiącym podstawowe informacje o obiektach zabytkowych. Krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków prowadzi Generalny Konserwator Zabytków. Wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

Za kryteria decydujące o wpisie obiektu do ewidencji przyjęto:

- stopień zachowania walorów zabytkowych;
- funkcję obiektu i wpływ jego formy na ogólny charakter zabudowy miejscowości;
- wartość historyczną, artystyczną i naukową.

Gminna ewidencja zabytków z terenu gminy Chorzele została przyjęta zarządzeniem Nr 171/2019 Burmistrza Miasta i Gminy Chorzele z dnia 4 listopada 2019 roku w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków dla Gminy Chorzele.

Aktualizacja ww. zarządzenia została przyjęta zarządzeniem Nr 166/2023 Burmistrza Miasta i Gminy Chorzele z dnia 16 czerwca 2023 roku w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków dla Gminy Chorzele.

Gminna ewidencja zabytków gminy Chorzele obejmuje 78 obiektów, zgodnie z poniższą tabelą.

Tabela 1. Wykaz zabytków wpisanych do gminnej ewidencji zabytków na terenie Gminy Chorzele (na podstawie weryfikacji w 2023 roku).

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Adres	Nr działki	Forma ochrony	Czas powstania
1.	Chorzele	Chorzele	Kościół parafialny pw. Św. Trójcy	ul. Kościelna 06-330 Chorzele	1008, 1021	A -472 dn. 07.07.1981r.	Druga połowa XIX wieku
2.	Chorzele	Chorzele	Cmentarz parafialny rzymskokatolicki	ul. Ruda 06-330 Chorzele	1144	A -551 dn. 18.01.1986r.	Koniec XVI wieku
3.	Chorzele	Chorzele	Cmentarz parafialny rzymskokatolicki	ul. Cmentarna 06-330 Chorzele	1467/1	A-545 dn. 09.01.1986r.	XIX wiek (najstarszy nagrobek 1896r.)
4.	Chorzele	Bogdany Wielkie	Zespół dworsko parkowy	Bogdany Wielkie 06-330 Chorzele	37/2	A-490	Wiek XIX
5.	Chorzele	Bogdany Wielkie	Dwór murowany	Bogdany Wielkie 06-330 Chorzele	37/2	A-490 dn. 26.11.1982r.	Koniec wieku XIX
6.	Chorzele	Bogdany Wielkie	Park dworski o powierzchni 4,17 ha	Bogdany Wielkie 06-330 Chorzele	35/2, 37/2, 38/4, 38/6	A-490 dn. 27.01.1984r.	Wiek XIX
7.	Chorzele	Czarzaste Wielkie	Park dworski o powierzchni ok. 4,80 ha	Czarzaste Wielkie 06-330 Chorzele	44/2, 2270/1 2270/2	A-524 dn. 10.09.1984r.	Wiek XIX
8.	Chorzele	Duczymin	Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia M. B.	Duczymin 06-330 Chorzele	126	A-473 dn. 07.07.1981r.	Druga połowa XIX
9.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych	Krzynowłoga Wielka 06-330 Chorzele	198	A-474 dn. 07.07.1981r.	Połowa XIX wieku
10.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Zespół dworsko parkowy	Krzynowłoga Wielka 06-330 Chorzele	194/2	A-507	Wiek XIX
11.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Dwór murowany	Krzynowłoga Wielka 06-330 Chorzele	194/2	A-507 dn. 18.12.1987r.	Wiek XIX (1861)
12.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Park Dworski o powierzchni 3,99 ha	Krzynowłoga Wielka 06-330 Chorzele	194/2, 195/3, 195/2, 195/1	A-507 dn. 27.01.1984r.	Wiek XIX
13.	Chorzele	Zaręby	Kościół parafialny pw. Św. Wawrzyńca z najbliższym otoczeniem w promieniu 100 m	Zaręby 06-330 Chorzele	328	A-379 dn. 03.07.1956r.	Wiek XVIII

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Adres	Nr działki	Forma ochrony	Czas powstania
14.	Chorzele	Zaręby	Dzwonnica przy kościele parafialnym pw. Św. Wawrzyńca	Zaręby 06-330 Chorzele	328	A-379 dn. 03.07.1956r.	Przełom wieku XVIII i XIX
15.	Chorzele	Chorzele	Założenia urbanistyczne	06-330 Chorzele			ok wieku XVIII
16.	Chorzele	Chorzele	Kirkut (cmentarz żydowski)	ul. Nadrzeczna 06-330 Chorzele	980		Wiek XVI
17.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany (dawna gajówka)	ul. Kolejowa 9 (d.3) 06-330 Chorzele	2048/3		Wiek XIX
18.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Królewska 17 06-330 Chorzele	945		Wiek XX
19.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 11 Listopada 37 06-330 Chorzele	1617		Wiek XX
20.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 11 Listopada 43 06-330 Chorzele	1620		Wiek XX
21.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 1 Maja 7 06-330 Chorzele	1320		Koniec wieku XIX
22.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 1 Maja 14 06-330 Chorzele	1214		Koniec wieku XIX
23.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 1 Maja 15 06-330 Chorzele	1311		Koniec wieku XIX
24.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 1 Maja 23a 06-330 Chorzele	1300		Koniec wieku XIX
25.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 1 Maja 24 06-330 Chorzele	1219		Koniec wieku XIX
26.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul.1 Maja 64 06-330 Chorzele	1240		Koniec wieku XIX
27.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. 1 Maja 74 06-330 Chorzele	1247		Koniec wieku XIX

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Adres	Nr działki	Forma ochrony	Czas powstania
28.	Chorzele	Chorzele	Budynek gospodarczy – obora	ul. Młynarska 2 06-330 Chorzele	1252		Połowa XX wieku
29.	Chorzele	Chorzele	Kamienica	ul. Mostowa 11 06-330 Chorzele	1201		Wiek XX
30.	Chorzele	Chorzele	Budynek poczty	ul. Mostowa 13 06-330 Chorzele	1200		Wiek XX
31.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Mostowa 15 06-330 Chorzele	1129/2		Wiek XX
32.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Ogrodowa 12 06-330 Chorzele	941		Wiek XX
33.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Ogrodowa 15 06-330 Chorzele	1013		Wiek XX
34.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Olszewska 8 06-330 Chorzele	1313		Koniec wieku XIX
35.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Olszewska 10 06-330 Chorzele	1312		Koniec wieku XIX
36.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Padlewskiego 11 06-330 Chorzele	1057		Wiek XX
37.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Padlewskiego 19 06-330 Chorzele	1051/3		Wiek XX
38.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Ruda 3 06-330 Chorzele	1198		Wiek XX
39.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Ruda 6 06-330 Chorzele	1130		Wiek XX
40.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Ruda 6A 06-330 Chorzele	1130		Wiek XX
41.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Ruda 7 06-330 Chorzele	1196		Wiek XX
42.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 3 06-330 Chorzele	1355		Druga połowa IX wieku

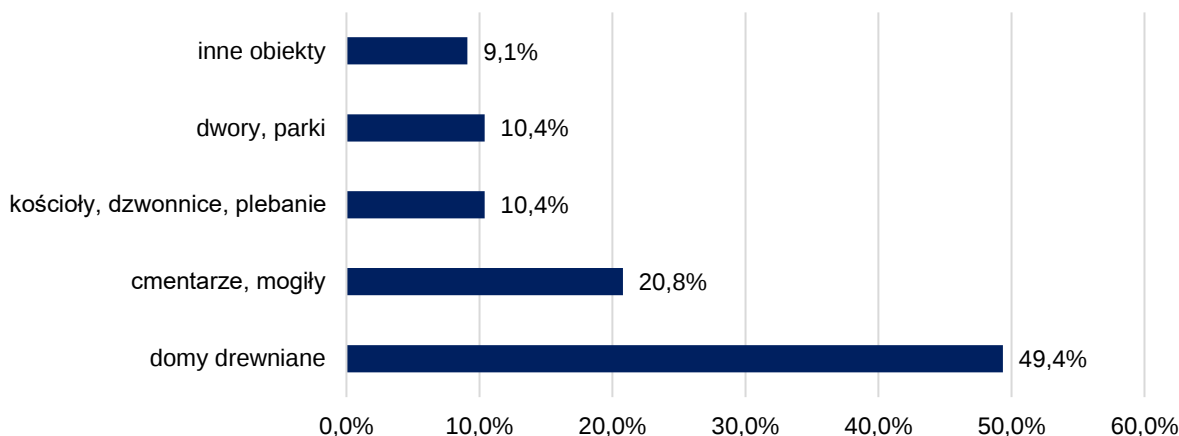
Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Adres	Nr działki	Forma ochrony	Czas powstania
43.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 7 06-330 Chorzele	1357		Koniec wieku XIX
44.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 12 (d.4) 06-330 Chorzele	1341		Koniec wieku XIX
45.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 15 06-330 Chorzele	1362		Koniec wieku XIX
46.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 19 06-330 Chorzele	1364		Koniec wieku XIX
47.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 32 (d.12) 06-330 Chorzele	1307/1		Wiek XX
48.	Chorzele	Chorzele	Dom mieszkalny drewniany	ul. Zduńska 33 06-330 Chorzele	1372		Koniec XIX wieku
49.	Chorzele	Chorzele	Dawna strażnica graniczna (tzw. Kordon)	ul. Grunwaldzka 99 06-330 Chorzele	88/2		Lata 20 wieku XX
50.	Chorzele	Chorzele	Budynek murowany mieszkalny	ul. Zarebska 1 06-330 Chorzele	1408/2		Wiek XX
51.	Chorzele	Duczymin	Cmentarz przykościelny	Duczymin 06-330 Chorzele	125		Wiek XIX
52.	Chorzele	Duczymin	Cmentarz parafialny rzymskokatolicki	Duczymin 06-330 Chorzele	41		Wiek XIX
53.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Cmentarz parafialny rzymskokatolicki	Krzynowłoga Wielka 06-330 Chorzele	217		Pierwsza połowa XIX wieku
54.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Dom drewniany mieszkalny	Krzynowłoga Wielka 63 06-330 Chorzele	26/2		Początek XX wieku
55.	Chorzele	Mącice	Cmentarz ewangelicki	Mącice 06-330 Chorzele	409		Początek XX wieku
56.	Chorzele	Opaleniec	Kościół filialny pw. Św. Józefa	Opaleniec 06-330 Chorzele	183		Wiek XX

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Adres	Nr działki	Forma ochrony	Czas powstania
57.	Chorzele	Opaleniec	Dzwonnica przykościelna	Opaleniec 06-330 Chorzele	183		Wiek XIX
58.	Chorzele	Opaleniec	Cmentarz ewangelicko - augsburski przykościelny	Opaleniec 06-330 Chorzele	241		Połowa XVI wieku
59.	Chorzele	Opaleniec	Cmentarz rzymskokatolicki	Opaleniec 06-330 Chorzele	183		Wiek XIX
60.	Chorzele	Opaleniec	Cmentarz ewangelicki	Opaleniec 06-330 Chorzele	744/1		Wiek XX
61.	Chorzele	Raszujka	Budynek dworca PKP	Raszujka 06-330 Chorzele	57		Wiek XIX
62.	Chorzele	Rycice	Park	Rycice 06-330 Chorzele	2255		wiek XIX
63.	Chorzele	Rycice	Cmentarz wojskowy, niemiecki	Rycice 06-330 Chorzele	44		Wiek XX 1915r.
64.	Chorzele	Ścięciel	Cmentarz ewangelicko - augsburski	Ścięciel 06-330 Chorzele	733		Wiek XVIII 1800 r.
65.	Chorzele	Ścięciel	Cmentarz ewangelicko- augsburski	Ścięciel 60-330 Chorzele	733		Wiek XIX 1939r.
66.	Chorzele	Zaręby	Plebania drewniana przykościelna	Zaręby 06-330 Chorzele	328		Wiek XIX
67.	Chorzele	Zaręby	Cmentarz rzymskokatolicki	Zaręby 06-330 Chorzele	344		Początek XX wieku
68.	Chorzele	Opaleniec	Dom drewniany mieszkalny - dawna Leśniczówka	Opaleniec 2 06-330 Chorzele	2048/5		Połowa XX wieku
69.	Chorzele	Brzeski Kołaki	Mogiła żołnierska 1939 r.	Brzeski Kołaki 06-330 Chorzele	2190/7		1939r.
70.	Chorzele	Dąbrowa	Dom drewniany mieszkalny	Dąbrowa 8 06-330 Chorzele	91/1		Początek XX wieku

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Adres	Nr działki	Forma ochrony	Czas powstania
71.	Chorzele	Dzierżęga Nadbory	Dom drewniany mieszkalny	Dzierżęga Nadbory 13 06-330 Chorzele	78		Początek XX wieku
72.	Chorzele	Dzierżęga Nadbory	Dom drewniany mieszkalny	Dzierżęga Nadbory 19 06-330 Chorzele	70		Początek XX wieku
73.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Zespół Dworsko Parkowy	Czaplice Wielkie 4 06-330 Chorzele	59		Koniec XIX wieku
74.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Dwór Drewniany	Czaplice Wielkie 4 06-330 Chorzele	59		Koniec XIX wieku
75.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Pozostałości parku dworskiego	Czaplice Wielkie 06-330 Chorzele	59		Początek XX wieku
76.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Dom drewniany mieszkalny	Czaplice Wielkie 9 (d.7) 06-330 Chorzele	37		Początek XX wieku
77.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Dom drewniany mieszkalny	Czaplice Wielkie 11 06-330 Chorzele	36		Początek XX wieku
78.	Chorzele	Przysowy	Zbiorowa mogiła żołnierzy niemieckich z II wojny światowej	Przysowy 06-330 Chorzele	3		Wiek XX (1944r.)

W gminnej ewidencji zabytków gminy Chorzele przeważają drewniane budynki mieszkalne.

Rodzaje obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków

Wykres 1. Rodzaje obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków gminy Chorzele.

Stan obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków jest zróżnicowany. Część obiektów drewnianych znajduje się w dostatecznym stanie technicznym.

Gmina Chorzele nie posiada prawa własności do żadnego z obiektów nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

5.2.5. Zabytki ruchome

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje zabytek ruchomy, jako „rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością i stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Do zabytków ruchomych podlegających ochronie i opiece zalicza się dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, prezentujące minione kierunki artystyczne oraz inne obiekty niebędące w pełni dziełami sztuki (np. wytwory sztuki ludowej i rękodzieła, obiekty etnograficzne, instrumenty muzyczne, przedmioty zgromadzone w kolekcjach, numizmaty, pieczęcie, medale i ordery, militaria, pamiątki historyczne, przedmioty związane z wybitnymi osobistościami lub instytucjami). Ponadto, prócz obiektów wchodzących w skład wyposażenia budowli, także ich wystrój architektoniczny nazywany jest zabytkiem ruchomym (np. rzeźby, płaskorzeźby, malowidła ścienne, mozaiki, sztukaterie i detal architektoniczny: gzymsy, obramowania otworów okiennych i drzwiowych oraz rzeźby ogrodowe, fontanny, kapliczki i krzyże przydrożne, drogowskazy kamienne, nagrobki itp.).

Rejestr Zabytków Ruchomych prowadzony jest podobnie jak Rejestr Zabytków Nieruchomych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Zgodnie z Art. 10. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.):

1. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

2. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

Zgodnie z Art. 11. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.) do rejestru nie wpisuje się zabytku:

1. Wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa.
2. Wpisanego do inwentarza muzeum.
3. Wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Najcenniejsze zabytki ruchome z terenu gminy Chorzele wpisane są do rejestru zabytków ruchomych. Stanowią one głównie wyposażenie kościołów. Wykaz zabytków ruchomych ujętych w rejestrze zabytków przedstawiono poniżej.

1. Wyposażenie kościoła parafialnego pod wezwaniem Św. Trójcy w Chorzelach wpisane do rejestru zabytków decyzją z dnia 12.01.1971r. – 375 dział B

- kielich – barok – XVIII w., srebro złożone
- kielich – barok – XVIII w., srebro złożone
- puszka - barok – XVIII w. srebro złożone
- monstrancja – rokoko – XVIII w., srebro złożone

2. Wyposażenie kościoła parafialnego pod wezwaniem Wniebowzięcia N. M. Panny w Duczynie wpisane do rejestru zabytków decyzją z dn. 12.01.1971r. – 377 dział B

- obraz – Madonna z Dzieciątkiem z sukienką srebrną – barok – XVII w., sukienka – XVIII w.
- chrzcielnica – neoklasycyzm – XIX w.

3. Wyposażenie kościoła w Duczynie wpisane do rejestru zabytków decyzją z dn. 5.10.1985 r. – nr rej. 7/B/85

- plakietka wotywna – Matka Boska z Dzieciątkiem i klęczący szlachcic – barok – XVIII w.
- plakietka wotywna – z ręką i nogą – złotnik – Jan Gotlieb Jode – I poł. XVII w.
- plakietka wotywna - Matka Boska Niepokalana i klęcząca kobieta – barok – II poł. XVIII w.
- plakietka wotywna – Św. Ignacy Loyola – symbol IHS w glorii – XVIII w.
- plakietka wotywna – Najświętsza Panna dzięki Ci składam za uzdrowienie – złotnik Jan Weise – I poł. XIX w.
- plakietka wotywna - plakietka wotywna – Matka Boska z Dzieciątkiem i klęcząca kobieta napis Ano 1771 – barok – 1771r.
- plakietka wotywna - Matka Boska Skępska – XVIII w.
- plakietka wotywna – Oko Opatrzności – XVIII w.
- plakietka wotywna – niemowlę i popiersie Matki Boskiej z Dzieciątkiem – 1770 r.
- plakietka wotywna – ze zgiętą ręką, nogą i Okiem Opatrzności – barok – 1781 r. – TZPP
- plakietka wotywna – noga z inicjałami WK – XVIII w.
- plakietka wotywna – obrazek z ramką z liści akantu z napisem CUD – TWOY – I poł. XIX w.
- plakietka wotywna – noga prawa – XVIII w.
- plakietka wotywna – noga prawa i lewa – XVIII w.

- plakietka wotywna - monogram Maryjny i liliami – II poł. XVIII w.
 - plakietka wotywna – koń w galopie – dekoracja roślinna – II poł. XVII w.
 - plakietka wotywna – wół – II poł. XVII w.
 - plakietka wotywna – wół, koń, baran oraz Oko Opatrzności w glorii promienistej – k. XVIII w.
 - plakietka wotywna – popiersie męskie i nieczytelny napis na odwrocie – XVIII w.
 - plakietka wotywna – wół, koń na odwrocie napis HUIUS VOTO FUNDATOR ANNO 1764 MYKOLAY KRAYEWSKI Z CHRZCONOW – 1764r.
 - plakietka wotywna – Serce Gorejące inicjały SS - zł. Szymon Stanecki próba 12 – XVIII/XIX w.
 - plakietka wotywna – Serce Gorejące symbol IHS, krzyż, trzy gwoździe data 1775 inicjały KC – 1775 r.
 - epitafium Ezechiela Wąsikowskiego – p. XX w.
 - ornat – neogotyck – k. XIX w.
 - kielich – neogotyck – k. XIX w.
 - relikwiarz – barok z elementami gotyckimi - 1637 i 1879 r.
 - świecznik wiszący – neogotyck – p. XX w.
 - ołtarz główny – neogotyck – p. XX w. z obrazami Św. Rocha i Matki Boskiej z XVII w.
 - ołtarz boczny – neogotyck p. XX w. z obrazem Matki Boskiej Adorowanej i obrazem Św. Apolonii.
4. Krzynowłoga Wielka – rzeźba Św. Jana Nepomucena – ludowa – XVIII w., przydrożna ustawiona na słupie wpisana do rejestru zabytków decyzją z dn. 15.01.1971r. – 382 dział B
5. Wyposażenie kościoła w Krzynowłodze Wielkiej wpisane do rejestru zabytków decyzją z dn. 15.01.1971r. – 381 dział B
- ołtarz główny – neobarok – poł. XIX w.
 - tabernakulum z ołtarza głównego – neobarok – poł. XIX w.
 - ambona – neobarok – XIX w.
 - chrzcielnica – neobarok – poł. XIX w.
 - dwa ołtarze boczne – neobarok – poł. XIX w.
 - sukienki z obrazu Przemienienie Pańskie, wota i korony – barok – XVIII w.
 - obraz – Św. Józef z Dzieciątkiem – neobarok – poł. XIX w.
 - obraz – Matka Boska Różańcowa – barok – poł. XVIII w.
 - rzeźba – Św. Roch – ludowa – XVIII w.
 - rzeźba – Chrystus Zmartwychwstały – ludowa – XVIII-XIX w.
 - relikwiarz Św. Ireneusza – rokoko – p. XIX w.
 - rama feretronu - ludowa – XVIII w. z niezabytkowym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem
 - rama feretronu - ludowa – XIX w. z niezabytkowym obrazem Matki Boskiej Anielskiej
 - rama feretronu - barokowo-ludowa – XIX w. ze zniszczonym obrazem
 - feretron w postaci kapliczki bez rzeźby – barokowo-ludowy – p. XVIII w.
 - tablica nagrobna Marii Węgierskiej – empire – 1839 r.
 - tablica nagrobna Teresy z Krajewskich Radzywińskiej – klasycyzm – 1893r.
 - tablica nagrobna – Klickiego – klasycyzm – 1857r.

- para dalmatyk – późny barok – 1778 i 1887 r. z kolumnami z pasa kontuszowego z głowami, w których inicjały Franciszka Selimanda w Kobyłce

6. Krzynowłoga Wielka – słup żeliwny z pogranicza rosyjsko-pruskiego – wpisany do rejestru zabytków decyzją z dnia z 27.04.2000r. – nr rej. B-11

7. Wyposażenie kościoła w Opaleńcu wpisane do rejestru zabytków decyzją z dn. 23.03.2007 r.– nr rej. B-114

- ambona – drewno, neobarok, II poł. XIX w.,
- balustrada chóru muzycznego, drewno, neobarok, II poł. XIX w.,
- balustrada oddzielająca prezbiterium od nawy głównej, drewno, neobarok, II poł. XIX w.,
- krucyfiks , drewno, neogoty, II poł. XIX w.,
- krucyfiks, drewno, neogoty, II poł. XIX w.,

8. Wyposażenie kościoła w Zaręczach wpisane do rejestru zabytków decyzją z dn. 16.01.1971r. – dec. 396 dział B

- chór muzyczny i prospekt organowy – ludowy – I poł. XIX w.
- kielich – barok – XVIII w., srebro
- trzy krucyfiksy ludowe – I poł. XIXw.
- obraz – Św. Roch – ludowy – I poł. XIX w.
- dwie rzeźby – Św. Mikołaj i NN biskup – ludowe – XVIII-XIX w.
- dwa ołtarze boczne – ludowe – XVIII-XIX w.
- rzeźba – Ukrzyżowanie – barok ludowy – poł. XIX w.
- rzeźba – Chrystus w grobie – ludowa – XVIII w.
- rzeźba – Chrystus Zmartwychwstały – ludowy – poł. XIX w.

9. Krucyfiksy znajdujące się zewnętrznej ścianie prezbiterium kościoła w Zaręczach – wpisane do rejestru zabytków decyzją z dn. 16.01.1971r. – 397 dział B.

- krucyfiks – ludowy – I poł. XIX w.
- krucyfiks – ludowy – I poł. XIX w.

5.2.6. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z art. 3 pkt. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem archeologicznym jest zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Przedmiotem ochrony są zatem nie tylko poszczególne wytwory człowieka, ale i ich kulturowy kontekst - razem tworzą integralną całość, w terminologii naukowej zwaną stanowiskiem archeologicznym. Wydzielony wytwór określa się natomiast mianem artefaktu. Stanowiskiem archeologicznym jest obszar występowania archeologicznych zabytków nieruchomych i ruchomych jako spójnej całości, zaś artefaktem jest wydzielony, indywidualny zabytek ruchomy, np. pozyskany w trakcie badań archeologicznych. Wzajemne powiązanie przestrzenne poszczególnych nieruchomych i ruchomych części stanowiska archeologicznego stanowi właściwą, oryginalną i niepowtarzalną substancję zabytku archeologicznego.

Środowisko kulturowe gminy Chorzele zawiera zewidencjonowane stanowiska w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP 33-65, 33-66, 34-64, 34-65, 34-66, 34-67, 34-68, 35-64, 35-65, 35-66, 35-67, 36-64, 36-65,).

Wszystkie stanowiska wymagają jednak dokładnych badań, które potwierdziłyby występowanie na ich terenie materiału poznawczego. Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest jednak zbiorem zamkniętym i nie można wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady osadnicze.

Poszczególne zasady ochrony stanowisk archeologicznych są doprecyzowane w procesie formułowania ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, z uwzględnieniem indywidualnej specyfiki danego stanowiska archeologicznego oraz przy rozpoznaniu możliwych dla niego zagrożeń. Przepisy te należy ująć w postaci nakazów, zakazów, dopuszczeń i ograniczeń w użytkowaniu terenów, zgodnie z wytycznymi rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz. U. z 2003 r. nr 164, poz. 1587). Ponadto zapisy planu muszą spełniać wymogi norm prawnych ustalone w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 283). Nie wyklucza się odkrycia w przyszłości kolejnych stanowisk archeologicznych (zwłaszcza w wyniku nowych badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski), które należy uwzględnić na dalszym etapie procesu planowania przestrzennego.

Wykaz stanowisk archeologicznych stanowi załącznik nr 1 do przedmiotowego opracowania.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

Bardzo ważną częścią dziedzictwa kulturowego oprócz zabytków, dzieł sztuki i cennych eksponatów jest także tradycja, żywe niematerialne dziedzictwo, jako przejaw kultury odziedziczonej po przodkach i przekazywanej kolejnym pokoleniom. Jest ono niezmiernie ważne w procesie kształtowania tożsamości lokalnej społeczności. Ważnym jego elementem jest ochrona miejsc pamięci, której celem jest zachowanie wszelkich śladów i utrwalenie znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość Polski ze szczególnym uwzględnieniem celów wychowawczych i edukacyjnych, tak aby służyły popularyzacji wiedzy o dokonaniach Polaków, stanowiły trwały element tożsamości narodowej i składnik współczesnego życia.

UNESCO definiuje dziedzictwo niematerialne jako zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Jest to pojęcie trudno definiowalne w stosunku do konkretnych wytworów kultury, jednak jego waga dla lokalnej społeczności jest ogromna, gdyż jest ono źródłem poczucia tożsamości i kulturowej ciągłości.

Dziedzictwo niematerialne obejmuje także przejawy zachowań kulturowych i ich wytworów, takie jak: tradycje i przekazy ustne (w tym język jako narzędzie przekazu), spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, umiejętności związane z

tradycyjnym rzemiosłem, lokalną kuchnią itp., obecne zwłaszcza w miejscowościach wiejskich gminy.

Pod względem etnograficznym gmina Chorzele położona jest na Kurpiach. Z tego powodu do kultywowanego dziedzictwa niematerialnego na terenie gminy należy przede wszystkim kultura i folklor kurpiowski. Wpływ kultury kurpiowskiej widoczny jest przede wszystkim podczas różnego rodzaju uroczystości i wydarzeń kulturowych, w tym kościelnych i państwowych. Do produktów lokalnych związanych z tradycjami kurpiowskimi zaliczyć można:

- Wycinanki kurpiowskie - reprezentantem kurpiowskich wycinanek jest „leluja”. Pionowa, symetryczna forma składa się z dwóch części: korony i podstawy. Zawarte w obu elementach zdobnicze motywy zależą od wyobraźni i umiejętności wycinankarki. Jednak w błędzie jest ten kto myśli, że w kulturze ludowej zachowano anonimowość. Mimo że prace rzadko bywają podpisywane, to kod w nich zawarty czytelny jest nie tylko dla samych artystek, ale i bacznych obserwatorów tej sztuki. Wielopokoleniowe tradycje wycinankarskie zaowocowały wyraźnym określeniem wzornictwa. Każda z rodzin opracowała własne, niepowtarzalne motywy, których zgodnie z zasadami nie należy kopiować. Weryfikacją wzorów przez wiele lat zajmowała się Spółdzielnia Rękodzieła Ludowego i Artystycznego stojąca na straży „czystości” wzorów).
- Pająki - to kompozycja składająca się z dużej ilości papierowych wstążek podwieszonych u pułapu, rozchodzących się od środka pomieszczenia w kierunku ścian. Duża powierzchnia falującej bibuły sprawiała wrażenie podwieszenia sufitu.
- Palmy wielkanocne - tradycja ich wykonywania sięga zwyczaju chrześcijańskiego praktykowanego w ostatnią niedzielę przed Wielkanocą. Na pamiątkę wjazdu Jezusa do Jerozolimy Kurpie wykonują kwietne palmy z którymi podążają na mszę świętą. Sięgające od jednego metra do kilku (obecnie nawet do kilkunastu) skonstruowane są na bazie kija lub ociosanej choinki. Kiedyś dominowała na nich roślinność leśna: bukszpan, borowina, cis, jałowiec, tuja. Dziś florę przeważają kwiaty z bibuły. Czub palmy powinien być rozwidlony i przystrojony w długie wstęgi furkoczące na wietrze.
- Pieczywo obrzędowe - etnografowie podają, że w procesie lepienia figurek z ciasta chlebowego, razowego, pyłowego, żytniego lub pszennego brała udział cała rodzina, jednak najważniejszą osobą był gospodarz.

Zadania z zakresu kultury na terenie gminy Chorzele realizuje przede wszystkim Ośrodek Upowszechniania Kultury w Chorzeliach oraz Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna w Chorzeliach.

Sławne postaci Gminy Chorzele, które stanowią dziedzictwo niematerialne Gminy:

- Wincenty Jakób Lutosławski (1793-1855) – absolwent Szkoły Prawa i Administracji w Warszawie, dziedzic Rembielina, członek Rady Parafialnej w Chorzeliach, pradziadek jednego z najsłynniejszych polskich kompozytorów, Witolda Lutosławskiego.
- Tomasz Kolbe (1828-1863) – dzierżawca wsi Dąbrówka Ostrowska. Pierwszy naczelnik powstańczy powiatu przasnyskiego. Animator insurekcji na tych terenach. W powstańczej legendzie znany jako Robespierre z Dąbrówki.

- ppor. Mieczysław Karczewski (zm. 1920) – dowódca jednego z oddziałów Brygady Syberyjskiej. Zginął wraz z żołnierzami 23 sierpnia 1920 roku w potyczce z wojskami bolszewickimi.
- Stanisław Komosiński oraz Henryk Zagórny (obaj zm. 1940) – nauczyciele Publicznej Szkoły Powszechnej w Chorzelach. Aresztowani 02.05.1940 roku, przewiezieni do obozu karnego w Sierpcu i rozstrzelani.
- Profesor Jerzy Kłoczowski (ur. 1924, zm. 2017) – historyk „naszej Europy”. Dyrektor Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie. Przewodniczący Polskiego Komitetu ds. UNESCO. Autor około 700 prac dotyczących historii chrześcijaństwa i dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, Kawaler Orderu Orła Białego.
- o. Honoriusz Kowalczyk (1935-1983) – dominikanin, ksiądz, kapelan Solidarności środowisk akademickich w Poznaniu; szykanowany za działalność opozycyjną przeciwko władzom PRL, zginął w wypadku samochodowym w 1983 r., prawdopodobnie sfingowanym przez służby specjalne.
- Edward Kupiszewski (1940-2000) – poeta, pisarz, publicysta, nauczyciel języka polskiego; mieszkał w Chorzelach w latach 1968-1975, tu uczył języka polskiego w miejscowym liceum, laureat wielu nagród literackich, szczególnie ceniony w Ostrołęce (tu m.in. znajduje się rondo jego imienia).

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń

Dla potrzeb lepszej diagnozy stanu istniejącego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz w celu sformułowania priorytetów działań władz samorządowych opracowano analizę SWOT słabych i mocnych stron gminy Chorzele, a także szans i zagrożeń.

Mocne strony:

- 1) bogata spuścizna historyczna – Chorzele miastem pogranicza północno – mazowieckiego, kurpiowskiego i pruskiego;
- 2) lokalne tradycje i zwyczaje, kultywowane wśród mieszkańców gminy;
- 3) zasób zabytków na terenie gminy, w tym wpisanych do rejestru zabytków;
- 4) dobry stan zachowania kościołów;
- 5) opracowana gminna ewidencja zabytków;
- 6) rozpoznany i udokumentowany zasób cmentarzy gminnych;
- 7) zachowane założenie urbanistyczne miasta Chorzele;
- 8) zachowane liczne obiekty architektury drewnianej (głównie budynki mieszkalne);
- 9) przynależność do Lokalnej Grupy Działania Kurpsie Razem;
- 10) występowanie stanowisk archeologicznych, w tym stanowisko archeologiczne ujęte w rejestrze zabytków;
- 11) obszary chronione oraz walory przyrodnicze na terenie gminy;
- 12) czystość środowiska przyrodniczego;
- 13) wydarzenia kulturalne organizowane na terenie gminy;
- 14) obecność szlaków turystycznych (w tym pieszych i rowerowych);

- 15) działania promocyjno – edukacyjne z zakresu dziedzictwa kulturowego realizowane przez liczne środki przekazu (na stronie www Urzędu, w przewodnikach, lokalnej gazecie, czy kolorowankach dla najmłodszych mieszkańców itd.),
- 16) opracowane i aktualizowane Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego;
- 17) opracowany i na bieżąco aktualizowany Plan na wypadek konfliktów zbrojnych i sytuacji kryzysowych
- 18) opracowane miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla części gminy.

Słabe strony:

- 1) zaniedbania w zakresie stanu technicznego części obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków;
- 2) ubożenie stanowisk archeologicznych na terenie gminy;
- 3) niezbyt dobry stan zachowania części założeń dworsko-parkowych;
- 4) niedostatecznie wykorzystany potencjał gminy jako ośrodka turystycznego;
- 5) brak odpowiedniego wyeksponowania obiektów zabytkowych;
- 6) niskie środki w budżecie gminy na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego;
- 7) niewielka popularyzacja wiedzy z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego;
- 8) brak środków na prowadzenie dokładnych badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych;
- 9) brak forum wymiany doświadczeń w zakresie działań ochronnych przy zabytkach oraz badań konserwatorskich.

Szanse:

- 1) dotacje gminne na zabiegi rewitalizacyjne;
- 2) pozyskiwanie wsparcia finansowego z wielu źródeł krajowych i zagranicznych (w tym unijnych) na prace konserwatorskie zabytków;
- 3) dalszy rozwój agroturystyki i jej wsparcie merytoryczne poprzez opracowanie w formie elektronicznej biuletynów zawierających aktualne informacje o walorach krajobrazu kulturowego w bezpośrednim sąsiedztwie gospodarstwa agroturystycznego;
- 4) szersza promocja walorów kulturowych i przyrodniczych gminy, przyciągająca turystów;
- 5) wzrastająca świadomość mieszkańców w zakresie poprawy estetyki miejscowości;
- 6) wzrost poszanowania dla obiektów posiadających walory historyczne;
- 7) aktualizacja dokumentów strategicznych, które przyczynią się do poprawy warunków życia ludności i stanu dziedzictwa kulturowego;
- 8) współpraca międzyregionalna oraz międzynarodowa (np. w zakresie dobrych praktyk);
- 9) szersza współpraca gminy i organizacji pozarządowych z miejscowymi szkołami w zakresie włączenia do programów nauczania lekcji o lokalnym krajobrazie kulturowym, organizowanie wycieczek, których trasy uwzględniałyby zasoby zabytków regionalnych;
- 10) korzystanie ze wsparcia struktur takich jak np. Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich;
- 11) zachowanie tożsamości regionalnej mieszkańców od edukacji szkolnej poprzez festyny, lokalne święta, konkursy itd.;
- 12) powstawanie i dalszy rozwój istniejących organizacji pozarządowych;

- 13) wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony walorów środowiska naturalnego i kształtowania przestrzennego.

Zagrożenia

- 1) niewłaściwe działanie inwestycyjne lub ich brak, przyczyniające się do dalszej degradacji obiektów zabytkowych;
- 2) niewłaściwe stosowanie nowych elementów budowlanych i technologii przy odnawianiu i remontach obiektów zabytkowych;
- 3) niewykorzystanie potencjału turystycznego poprzez niedoinwestowanie infrastruktury: punktów widokowych, bazy noclegowej, ścieżek spacerowych i rowerowych;
- 4) wzrastające koszty remontów obiektów zabytkowych;
- 5) niezbyt skuteczna egzekucja prawna w zakresie samowoli budowlanych oraz dewastacji zabytków i środowiska;
- 6) odpływ wysoko wykwalifikowanej kadry z terenu gminy, migracja zarobkowa młodszych pokoleń i związane z tym zatracanie więzi z regionem;
- 7) częste zmiany prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego;
- 8) duża konkurencja gmin ościennych w zakresie turystyki kulturowej;
- 9) niestabilność finansów publicznych i przepisów z nimi związanych.

6.1. Stopień realizacji założeń Gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Chorzele na lata 2019 – 2022

Gmina Chorzele realizowała cele i postanowienia, które zostały ujęte w Gminnym programie opieki nad zabytkami gminy Chorzele na lata 2019 – 2022. Szczegółowy stopień realizowanych działań w ramach programu opieki nad zabytkami został uwzględniony w sporządzonych sprawozdaniach:

- Sprawozdanie Burmistrza Miasta i Gminy Chorzele z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami w latach 2019-2020,
- Sprawozdanie Burmistrza Miasta i Gminy Chorzele z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami w latach 2021-2022.

W wykonanych sprawozdaniach szczegółowo został opisany stopień realizacji kierunków działań, w ramach wyznaczonych priorytetów.

Wykaz ważniejszych działań realizowanych w latach 2019-2022:

- Przeprowadzenie pielęgnacji pięciu pomników przyrody w zabytkowym parku w Bogdanach Wielkich – koszt zadania 1620,00 zł (brutto) w 2020 r.
- W 2019 r. gmina przeznaczyła w wysokości 20 000 zł na prace konserwatorskie i restauratorskie w dworcu w Krzynowłodze Wielkiej, natomiast w 2020 r. środki finansowe w wysokości 10 000 zł na remont dachu kościoła parafialnego w Chorzeliach.
- W latach 2021-2022 mimo ogłoszonego naboru wniosków na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach, nie wpłynęły żadne wnioski. Wówczas gmina przeznaczyła środki w wysokości 5 500 zł na zakup dwóch tablic edukacyjno-informacyjnych, które zostały ustawione w okolicy zabytkowego stanowiska archeologicznego „Łysa Góra”.

Na terenie gminy realizowana jest szeroko zakrojona edukacja w kontekście poznawania historii i dziedzictwa realizowana jest przede wszystkim przez szkoły, przedszkola, Ośrodek Upowszechniania Kultury, Miejsko-Gminną Bibliotekę Publiczną oraz niektóre organizacje pozarządowe działające na terenie gminy. Podejmowane działania wychowawczo-edukacyjne odbywają się w formie zajęć, konkursów, wycieczek, spotkań autorskich, wykładów, czy też uroczystych obchodów ważnych świąt, kształtują postawę patriotyczną i obywatelską, przybliżają wiedzę z zakresu historii i kultury regionu, a jednocześnie angażują w świadomą ochronę tego dziedzictwa. Wiele z nich jest organizowanych lub aktywnie wspieranych przez gminę oraz patronat Burmistrza Miasta i Gminy Chorzele – wśród nich, można wymienić chociażby konkursy czy wyjazdy edukacyjne.

7. Założenia programowe

Przedmiotowy dokument służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego. Realizacja wyznaczonych celów wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju gminy. Ważne jest także, aby właściciele zabytkowych obiektów, zmienili swoje podejście, przyczyniając się w ten sposób do poprawy stanu zachowania wszelkich dóbr środowiska kulturowego i naturalnego. Ustalone poniżej priorytety, cele szczegółowe i wynikające z nich działania wyznaczają politykę gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2023-2026.

Program Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026 będzie realizowany dla poniższych priorytetów (stanowi kontynuację priorytetów wyznaczonych w 2019 roku):

- 1) **PRIORYTET 1 – PROWADZENIE POLITYKI GMINNEJ MAJĄCEJ NA CELU ZACHOWANIE ISTNIEJĄCYCH WALORÓW ZABYTKOWYCH**
- 2) **PRIORYTET 2 – ODPOWIEDNIE WYKORZYSTANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W CELU PRZYBLIŻENIA TYCH WALORÓW ZARÓWNO MIESZKAŃCOM GMINY, JAK I ODWIEDZAJĄCYCH TEREN GMINY TURYSTOM**

7.1. Cele szczegółowe i działania Programu Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026

Dla realizacji wyznaczonych priorytetów zostały określone cele szczegółowe wraz z proponowanymi działaniami.

Tabela 2. Harmonogram działań przewidzianych do realizacji w ramach Programu Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026.

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji
PRIORYTET 1 – PROWADZENIE POLITYKI GMINNEJ MAJĄCEJ NA CELU ZACHOWANIE ISTNIEJĄCYCH WALORÓW ZABYTKOWYCH	Cel szczegółowy 1.1 Organizacja zasad wsparcia dla rewaloryzacji obiektów zabytkowych	Przygotowanie uchwały Rady Miejskiej w celu zabezpieczenia środków budżetowych na działania związane z obiektami zabytkowymi	Corocznie
		Przeznaczanie środków finansowych z budżetu Gminy na najcenniejsze obiekty zabytkowe	Corocznie
		Identyfikacja najpilniejszych potrzeb przy obiektach w najgorszym stanie technicznym	Do 31 grudnia 2023 r.
		Współpraca z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków przy identyfikacji celów i zadań na lata 2023-2026	Sukcesywnie
	Cel szczegółowy 1.2 Bezpośrednie wsparcie dla rewaloryzacji obiektów zabytkowych z budżetu Gminy	Nawiązanie współpracy z prywatnymi właścicielami obiektów zabytkowych w celu jak najszerszego ich wykorzystania w promocji Gminy	Sukcesywnie
		Rewaloryzacja zabytkowych założeń parkowych z terenu Gminy przy wykorzystaniu środków własnych i zewnętrznych	Do 31 grudnia 2026 r.
		Poprawa stanu estetyki otoczenia zabytkowych kościół z terenu Gminy	Do 31 grudnia 2026 r.
	Cel szczegółowy 1.3	Aktualizacja danych Gminnej Ewidencji Zabytków	W miarę potrzeb

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji
	Monitorowanie stanu zachowania zabytków oraz działania na rzecz jego poprawy		
		Sporządzenie następnej edycji „Programu opieki nad zabytkami”	2026 r.
		Sporządzenie sprawozdania z realizacji „Programu opieki nad zabytkami”	Koniec roku 2025 r.
	Cel szczegółowy 1.4 Dbałość o ład przestrzenny i krajobraz kulturowy w Gminie	Ścisłe powiązanie działań przy obiektach zabytkowych z dokumentami planistycznymi Gminy	Sukcesywnie
		Bieżąca pielęgnacja cmentarzy, miejsc kultu i miejsc pamięci, ze szczególnym uwzględnieniem historycznych cmentarzy ewangelickich	Sukcesywnie
		Rozszerzanie zasobu dziedzictwa kulturowego Gminy, m.in. poprzez regularną aktualizację Gminnej Ewidencji Zabytków, inwentaryzację obiektów małej architektury, cmentarzy itp.	Sukcesywnie
	Cel szczegółowy 1.5 Określanie warunków współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych	Przekazywanie właścicielom i dysponentom obiektów zabytkowych informacji o możliwościach pozyskiwania dodatkowego wsparcia finansowego (zwłaszcza z funduszy europejskich)	Sukcesywnie

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji
CEL GŁÓWNY 2 – ODPOWIEDNIE WYKORZYSTANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W CELU PRZYBLIŻENIA TYCH WALORÓW ZARÓWNO MIESZKAŃCOM GMINY, JAK I ODWIEDZAJĄCYCH TEREN GMINY TURYSTOM	Cel szczegółowy 2.1 Rozwój produktów turystycznych opartych na walorach dziedzictwa kulturowego	Organizacja imprez lokalnego zasięgu, przybliżających mieszkańcom Gminy i regionu wartości historyczne Gminy	Corocznie
	Cel szczegółowy 2.2 Wykorzystanie Internetu i multimediów w celu nowoczesnej promocji walorów zabytkowych	Stworzenie systemu informacji przestrzennej z warstwą informacyjną na temat obiektów zabytkowych wchodzących w skład Gminnej Ewidencji Zabytków oraz udostępnienie go na forum publicznym	Do końca 2026 r.
		Nawiązywanie współpracy w zakresie dobrych praktyk w ramach partnerstwa krajowego i zagranicznego	
	Cel szczegółowy 2.4 Promocja na forum krajowym i zagranicznym	Udziały w konkursach na najlepiej zadbane zabytki, najciekawszy produkt turystyczny itp.	Sukcesywnie
		Współpraca z mediami, zarówno tradycyjnymi, jak i internetowymi	Sukcesywnie
	Cel szczegółowy 2.5 Edukacja społeczeństwa w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego	Wspieranie działalności organizacji pozarządowych związanych z historią i kulturą, placówek muzealnych, galerii, bibliotek oraz innych instytucji kultury	Sukcesywnie

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji
		Organizacja spotkań, mających na celu upowszechnienie wiedzy na temat lokalnego dziedzictwa kulturowego	Sukcesywnie
		Obejmowanie przez Władze patronatem honorowym działań społecznych, których dochód przeznaczony jest na potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego (zbiórki, akcje społeczne, loterie i inne)	Sukcesywnie

Źródło: Opracowanie własne.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

Zadania określone w *Programie Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026* będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- 1) prawnych – wynikających z przepisów ustawowych, obejmujących między innymi uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, stref ochrony konserwatorskiej, budowę parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do wojewódzkiego rejestru lub włączenie do wojewódzkiej ewidencji zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- 2) finansowych – obejmujących między innymi finansowanie prac konserwatorskich, remontowych i archeologicznych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy lub znajdujących się w trwałym zarządzie jej jednostek lub zakładów budżetowych, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych, w zależności od możliwości finansowych gminy;
- 3) koordynacji – obejmujących między innymi realizację zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w dokumentach strategicznych województwa i gminy, współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
- 4) społecznych – obejmujących między innymi działania edukacyjne promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- 5) kontrolnych – obejmujących między innymi aktualizację gminnej ewidencji zabytków, monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026 po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Miejskiej, w celu przyjęcia go Uchwałą. Program został opracowany na okres czterech lat i stanowi dokument uzupełniający w stosunku do innych dokumentów planistycznych i aktów prawa miejscowego. Co dwa lata Burmistrz będzie sporządzał sprawozdania z realizacji zadań programu i przedstawiał je Radzie Miejskiej.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji programu, uwzględniająca:

- 1) ilość wykonanych zadań przyjętych do realizacji;
- 2) efektywność wykonania zadań;
- 3) wartość finansową zrealizowanych zadań;
- 4) zakres współpracy z osobami i jednostkami odpowiedzialnymi za zabytki.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady, które zawiera Rozdział 7. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.). Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Dotacje udzielane przez ministra i wojewódzkich konserwatorów zabytków mogą być przeznaczane na szereg działań przy zabytkowych obiektach wpisanych do rejestru zabytków, niezbędnych dla zachowania i poprawy stanu technicznego oraz substancji zabytkowej obiektu. Do katalogu prac i działań należą: techniczne i konserwatorskie ekspertyzy, konserwatorskie lub architektoniczne badania i dokumentacje, opracowania programów prac konserwatorskich, projekty budowlane, zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, stabilizacja konstrukcyjna części składowych zabytku lub ich częściowe odtworzenie, odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności; uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej, zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dodatkowo dotacje na działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków mogą być udzielane przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego (gminy, powiaty województwa) na zasadach określonych w podjętej przez dany organ uchwale.

Zgodnie z nowelizacją ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, utworzony został Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków – państwowy fundusz celowy. Głównymi wpływami Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są administracyjne kary pieniężne nakładane w wypadkach, które dotychczas stanowiły wykroczenia. Są to środki z administracyjnych kar, które nakładane mogą być w ściśle określonych przypadkach:

Art. 107a. 1. Właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa albo wpisanego do rejestru lub innego zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, który nie powiadomił odpowiednio ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego albo wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zdarzenia,
- 2) zagrożeniu dla zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zagrożenia,
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego, w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany,
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości

– podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 2000 zł.

Art. 107b. 1. Osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna, która otrzymała pozwolenie na czasowy wywóz zabytku za granicę, a która w terminie 14 dni od dnia upływu ważności tego pozwolenia nie powiadomiła właściwego organu o przywiezieniu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 2000 zł.

Art. 107c. 1. Osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna, która uniemożliwia lub utrudnia dostęp do zabytku organowi ochrony zabytków, wykonującemu uprawnienia wynikające z ustawy, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 2000 zł.

Art. 107d. 1. Kto bez pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków podejmuje działania, o których mowa w art. 36 ust. 1 pkt 1–5¹, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 500 000 zł.

2. Kto podejmuje działania, o których mowa w art. 36 ust. 1 pkt 1–5, niezgodnie z zakresem lub warunkami określonymi w pozwoleniu wojewódzkiego konserwatora zabytków, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 500 000 zł.

3. Kto bez pozwolenia ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego podejmuje działania, o których mowa w art. 36 ust. 1a, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 500 000 zł.

4. Kto podejmuje działania, o których mowa w art. 36 ust. 1a, niezgodnie z zakresem lub warunkami określonymi w pozwoleniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 500 000 zł.

Art. 107e. 1. Kto wbrew obowiązкови nie wykonuje zaleceń pokontrolnych, o których mowa w art. 40 ust. 1, podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 50 000 zł.

Środki, zgromadzone na koncie Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w pierwszej kolejności przeznaczane są na ratowanie zabytków zagrożonych lub zniszczonych.

Najważniejsze potencjalne źródła dofinansowania działań i zadań z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026 przedstawiono w poniższej tabeli.

Tabela 3. Możliwości pozyskania źródła dofinansowania działań ujętych w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026.

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	– Ochrona zabytków Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewitalizację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Kluczowe dla realizacji celów programu są zadania prowadzące do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. W ramach programu dofinansowania nie mogą zaś uzyskać projekty zakładające adaptację, przebudowę obiektów zabytkowych lub ich znaczącą

¹ Obejmuje prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, roboty budowlane w otoczeniu zabytku; prowadzą badania konserwatorskie archeologiczne lub architektoniczne przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

rekonstrukcję. Duży nacisk kładziony jest na dofinansowanie prac przy obiektach najbardziej zagrożonych oraz zabytkach najcenniejszych – wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO, uznanych za Pomniki Historii oraz tych, posiadających wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Istotnym celem programu jest również zwrócenie uwagi na obiekty, mające szczególne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego – zarówno w kontekście ogólnoswiatowym, jak lokalnym, gdzie pełnią ważną rolę nośnika historii i tradycji. Istotnym celem programu jest poprawa stanu instytucji kultury mieszczących się w zabytkowych siedzibach, których remonty ze względu na intensywność użytkowania są szczególnie potrzebne.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

– Ochrona zabytków archeologicznych

Strategicznym celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Zadaniem programu jest wspieranie i promocja badań prowadzonych metodami niedestrukcyjnymi, wykorzystującymi techniki tradycyjne oraz nowoczesne osiągnięcia techniczne, a także opracowanie i publikacja ich wyników. W obu grupach zadań na wsparcie mogą liczyć przede wszystkim projekty, które zakładają prowadzenie badań na obszarach (lub w dziedzinach) niewystarczająco rozpoznanych lub upowszechnionych, promujących nowe kierunki badawcze, a także opracowanie i publikację wyników badań archeologicznych, zwłaszcza zakończonych przed 2010 r.

O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać się mogą następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury, państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne uczelnie akademickie, niepubliczne uczelnie akademickie, podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

– Kultura Ludowa i tradycyjna

Strategicznym celem programu jest wspieranie zjawisk związanych z kulturami tradycyjnymi funkcjonującymi na poziomie lokalnym,

regionalnym i ogólnopolskim (oraz narodowym), które występują zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich. Dofinansowywane będą przedsięwzięcia związane ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych ich elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania, w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych oraz tradycji środowiskowych. Szczególny nacisk w programie zostaje położony na projekty kompleksowe, integrujące zarówno nadawców – twórców depozytariuszy i nosicieli treści kultury wywodzących się ze społeczności lokalnych i regionalnych oraz profesjonalistów i znawców w swoich dziedzinach, jak i odbiorców (indywidualnych i zbiorowych). Istotne jest rejestrowanie, dokumentowanie i archiwizowanie materialnych i niematerialnych przejawów kultur tradycyjnych; tworzenie odpowiednich metod i narzędzi służących ich ochronie i upowszechnianiu; wypracowywanie i dzielenie się dobrymi praktykami oraz nawiązywanie interdyscyplinarnych i międzyśrodowiskowych kontaktów; wykorzystywanie wszelkich form i sposobów promocji podejmowanych działań, w tym tworzenie ogólnodostępnych repozytoriów związanych z zasobami kultur tradycyjnych i ich transformacjami. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury (z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego); organizacje pozarządowe; podmioty prowadzące działalność gospodarczą: kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

– Wspieranie działań muzealnych

Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także – prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury – z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

– Miejsca pamięci i trwale upamiętnienia w kraju

Strategicznym celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości. Program ma za zadanie

	stworzenie możliwości sprzyjających otoczeniu tych miejsc stałą i stabilną opieką, polegającej w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania miejsca pamięci oraz wydarzeń i osób z nim związanych; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy miejscu pamięci; zabezpieczenia i utrzymania miejsca pamięci oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z miejsca pamięci w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości i autentyzmu; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o miejscu pamięci oraz jego znaczeniu dla historii, dziedzictwa i tożsamości narodowej. – Kultura dostępna Celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej. Działania te powinny służyć osiągnięciu realnych, systemowych i długofalowych efektów w niwelowaniu barier w dostępie do kultury w wymiarach: przestrzennym, ekonomicznym, społeczno - mentalnym i kompetencyjnym ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb osób z miejscowości pozbawionych bezpośredniego dostępu do narodowych zasobów dóbr kultury, instytucji kultury oraz instytucji artystycznych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać się mogą m.in. następujące podmioty prawa polskiego: państwowe instytucje kultury; samorządowe instytucje kultury; jednostki samorządu terytorialnego wyłącznie jako organy prowadzące publiczne szkoły artystyczne, w przypadku szkół nieprowadzących samodzielnej księgowości; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, podmioty prowadzące działalność gospodarczą [21].
Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków	Środki Mazowieckiego Konserwatora Zabytków przeznaczone są na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków położonych na terenie województwa mazowieckiego. Podmioty uprawnione do złożenia wniosku o udzielenie dotacji: Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie. Szczegółowe informacje dotyczące terminów składania wniosków; wyszczególnienie rodzaju dokumentacji, prac oraz materiałów, na które może zostać udzielona dotacja; wnioski oraz niezbędne dokumenty, które należy złożyć w celu ubiegania się o dotację dostępne są

	na stronie internetowej: https://bip.mwz.pl/dokument/43
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Fundusz Kościelny	Powołany Fundusz Kościelny udziela dotacji na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w szczególności dotyczących: remontów dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszania i odgrzybiania, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrza (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny
Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnoprawnych	Dotacje w ramach działalności funduszu udzielane są na m.in. likwidację barier architektonicznych (w tym, także w obiektach zabytkowych) w myśl projektu Dostępna przestrzeń. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków są właściciele obiektu wymagającego likwidacji barier. Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% wartości dla podmiotu, który nie jest przedsiębiorcą oraz do 30% wartości dla przedsiębiorcy.

Program Regionalny: Fundusze Europejskie dla Mazowsza 2021-2027	Projekt programu regionalnego Fundusze Europejskie dla Mazowsza 2021-2027 został przekazany do Komisji Europejskiej i jest na etapie weryfikacji. Można wskazać dwa główne cele projektu Programu, które są związane z obszarem ochrony zabytków: Priorytet V - Fundusze Europejskie dla wyższej jakości życia na Mazowszu - Cel szczegółowy 4(vi) wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych -alokacja dla RWS – 11 000 000 EUR: • rozwój infrastruktury do prowadzenia działalności kulturalnej ważnej dla edukacji i aktywności kulturalnej, • rozwój międzysektorowej współpracy w zakresie przemysłów kultury i kreatywnych • turystyczne szlaki tematyczne i produkty turystyczne (odwołujące się do walorów historycznych, kulturowych, przyrodniczych i kulinarnych). Główne grupy docelowe: • mieszkańcy województwa mazowieckiego, • JST, ich związki i stowarzyszenia (np. LGD), • jednostki organizacyjne JST, posiadające osobowość prawną, • organizacje pozarządowe, • kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych, • przedsiębiorstwa, • instytucje kultury (szkoły artystyczne, uczelnie artystyczne, teatry, zespoły artystyczne, galerie, biblioteki, centra kultury), • instytucje edukacyjne, uczelnie. Priorytet IX – Mazowsze bliższe obywatelom dzięki Funduszom Europejskim. Cel szczegółowy 5(i) wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich CS 5 (i) będzie osiągnięty poprzez realizację na terenach miast i ich obszarów funkcjonalnych typów projektów:
---	---

- Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego;
- Rewitalizacja obszarów zdegradowanych.

Główne grupy docelowe:

- mieszkańcy WM, w tym głównie z obszarów wskazanych do rewitalizacji,
- JST, ich związki i stowarzyszenia (np. LGD),
- jednostki organizacyjne JST, posiadające osobowość prawną,
- organizacje pozarządowe,
- kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych,
- przedsiębiorstwa,
- instytucje kultury,
- spółdzielnie i wspólnoty mieszkaniowe,
- instytucje edukacyjne, uczelnie.

Cel szczegółowy 5(ii) wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego na poziomie lokalnym, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach innych niż miejskie

CS 5(ii) będzie osiągnięty poprzez realizację typów projektów:

- Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego;
- Rewitalizacja obszarów zdegradowanych.

Główne grupy docelowe:

- mieszkańcy WM, w tym głównie z obszarów wskazanych do rewitalizacji,
- JST, ich związki i stowarzyszenia (np. LGD),
- jednostki organizacyjne JST, posiadające osobowość prawną,
- organizacje pozarządowe,
- kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych,
- przedsiębiorstwa,
- instytucje kultury,
- spółdzielnie i wspólnoty mieszkaniowe,
- instytucje edukacyjne, uczelnie.

Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: <https://www.funduszedlamazowska.eu/fundusze-europejskie-na->

	lata-2021_2027/
Fundusz Termomodernizacji i Remontów (BGK)	Podstawowym celem Funduszu Termomodernizacji i Remontów jest pomoc finansowa dla inwestorów realizujących przedsięwzięcia termomodernizacyjne i remontowe oraz wypłata rekompensat dla właścicieli budynków mieszkalnych, w których były lokale kwaterunkowe. W przypadku obiektów zabytkowych możliwe jest uzyskanie premii remontowej stanowiącej 60% kosztów przedsięwzięcia remontowego. Beneficjentem premii remontowej są właściciele lub zarządcy budynków wielorodzinnych, których użytkowanie rozpoczęło: • przed dniem 14 sierpnia 1961 r. lub co najmniej 20 lat przed dniem złożenia wniosku o premię remontową do banku kredytującego oraz • budynek ten należy do społecznej inicjatywy mieszkaniowej lub towarzystwa budownictwa społecznego; • budynek ten został wybudowany przy wykorzystaniu kredytu udzielonego przez BGK na podstawie wniosków o kredyt złożonych do dnia 30 września 2009 r. lub przy wykorzystaniu finansowania zwrotnego w rozumieniu ustawy z dnia 26 października 1995 r. o niektórych formach popierania budownictwa mieszkaniowego bez względu na status prawny, z wyłączeniem jednostek budżetowych i samorządowych zakładów budżetowych. Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: https://www.bgk.pl/podmioty-ryнку-mieszkaniowego/modernizacja-i-rewitalizacja/premia-remontowa-z-funduszu-termomodernizacji-i-remontow/?gclid=Cj0KCQjwjvaYBhDIARIsAO8PkE0Bc9zj_SXOzpDG7-pyqS0tQjEU2wf4z-NAibrbbOxX50gy_mYuPM8aAk8uEALw_wcB
Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027	W lipcu 2021 roku rozpoczęły się konsultacje społeczne założeń programu na lata 2021-2027. Wyznaczono Priorytet VII: Kultura, w ramach którego określono cel szczegółowy 4.6: Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych Wsparciem w ramach określonego priorytetu zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy

	Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie będą mogły ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.
Finansowanie z fundacji	Możliwość pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange. Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze stron: https://www.fundacjalotto.pl/ http://fundacjakghm.pl/ https://fundacja.pgnig.pl/ https://fundacja.orange.pl/ https://fundacja.santander.pl/ https://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/index.htm https://www.fundacjapkobp.pl/ https://www.pekao.com.pl/o-banku/odpowiedzialnosc-spoeczna/fundacja-banku.html#

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

W okresie obowiązywania *Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Chorzele na lata 2023-2026*, gmina przeznaczy środki na konserwację zabytków zdobyte ze źródeł publicznych lub prywatnych. Będą one przeznaczane na cele wyznaczone przez administrujących zabytkowymi obiektami. Na bieżąco wg potrzeb wykonywane będą prace renowacyjne obiektów umieszczonych w Gminnej Ewidencji Zabytków.

Biorąc pod uwagę korzystne położenie gminy oraz dużą ilość obiektów posiadających wartości zabytkowe Gminny Program Opieki nad Zabytkami stanowić będzie pomocne narzędzie w ukierunkowaniu polityki gminnej w zakresie rozwoju turystyki, promocji i ochrony dziedzictwa kulturowego, prowadzonej w sposób uporządkowany i długoterminowy.

Gmina Chorzele corocznie podejmuje stosowne uchwały związane z dofinansowaniem

Załącznik nr I – Wykaz stanowisk archeologicznych w gminnej ewidencji zabytków

Tabela 4. Wykaz stanowisk archeologicznych z terenu gminy Chorzele.

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
1.	Chorzele	Przątalina – teren sołectwa Rembielin	Zespół osadniczo grzebalny	wczesna epoka żelaza	35-65	1	1	Wpis do rejestru zabytków nr 317 z dnia 25.06.1992
2.	Chorzele	Rembielin-Kolonia	Stanowisko archeologiczne	okres wczesna epoka żelaza	35-65	7	2	
3.	Chorzele	Aleksandrowo	Stanowisko archeologiczne	kultura łużycka, epoka brązu	36-65	61	1	
4.	Chorzele	Bagienice	Stanowisko archeologiczne	wczesna epoka żelaza	35-65	5	1	
5.	Chorzele	Bagienice	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-65	6	2	
6.	Chorzele	Binduga	Stanowisko archeologiczne	osada NOW	34-67	13	1	
7.	Chorzele	Binduga	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	14	7	
8.	Chorzele	Binduga	Stanowisko archeologiczne	osada średniowiecza	34-67	16	2	
9.	Chorzele	Binduga	Stanowisko archeologiczne	osada nowożytna	34-67	17	3	
10.	Chorzele	Binduga	Stanowisko archeologiczne	osada nowożytna	34-67	18	4	
11.	Chorzele	Binduga	Stanowisko	osada nowożytna	34-67	19	5	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
			archeologiczne					
12.	Chorzele	Binduga	Stanowisko archeologiczne	starożytność	34-67	20	6	
13.	Chorzele	Brzeski Kołaki	Stanowisko archeologiczne	XVII-XVIII w.	36-65	10	1	
14.	Chorzele	Brzeski Kołaki	Stanowisko archeologiczne	wczesne średniowiecze	35-65	11	2	
15.	Chorzele	Budki	Stanowisko archeologiczne	okres halszacki	35-66	2	1	
16.	Chorzele	Budki	Stanowisko archeologiczne	schyłek okresu neolitu	35-66	3	2	
17.	Chorzele	Budki	Stanowisko archeologiczne	osada neolityczna	35-66	5	3	
18.	Chorzele	Bugzy Jarki	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-64	29	1	
19.	Chorzele	Bugzy Płoskie	Stanowisko archeologiczne	okres WR	35-64	26	1	
20.	Chorzele	Chorzele	Stanowisko archeologiczne	okres nieustalony	35-65	8	1	
21.	Chorzele	Chorzele	Stanowisko archeologiczne	osada nowożytna	35-65	9	2	
22.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	starożytność	36-65	28	1	
23.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	31	2	
24.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	XVI-XVIII w.	36-65	32	3	
25.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	33	4	
26.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	X-XIII w.	36-65	34	5	
27.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	35	6	
28.	Chorzele	Czaplice Wielkie	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	36	7	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
29.	Chorzele	Czaplice Furmany	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	37	8	
30.	Chorzele	Czarzaste Wielkie	Stanowisko archeologiczne	średniowiecze	35-64	15	1	
31.	Chorzele	Czarzaste Wielkie	Stanowisko archeologiczne	okres mezolitu	35-64	16	2	
32.	Chorzele	Dąbrowa	Stanowisko archeologiczne	przełom epoki kamienia i wczesnej	36-64	6	1	
33.	Chorzele	Dąbrowa	Stanowisko archeologiczne	XV-XVII	36-64	7	2	
34.	Chorzele	Dąbrowa	Stanowisko archeologiczne	starożytność	36-64	8	3	
35.	Chorzele	Dąbrowa	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia/wczesna epoka	36-64	9	4	
36.	Chorzele	Dąbrówka Ostrowska	Stanowisko archeologiczne	mezolit	35-64	3	1	
37.	Chorzele	Dąbrówka Ostrowska	Stanowisko archeologiczne	okres wpływów rzymskich	35-64	4	2	
38.	Chorzele	Dąbrówka Ostrowska	Stanowisko archeologiczne	mezolit	35-64	5	3	
39.	Chorzele	Dąbrówka Ostrowska	Stanowisko archeologiczne	średniowiecze	35-64	6	4	
40.	Chorzele	Duczymin	Stanowisko archeologiczne	okres wpływów rzymskich	35-64	20	1	
41.	Chorzele	Dzierżęga Nadbory	Stanowisko archeologiczne	epoka brązu	35-64	21	1	
42.	Chorzele	Dzierżęga Nadbory	Stanowisko archeologiczne	średniowiecze	35-64	22	2	
43.	Chorzele	Dzierżęga Nadbory	Stanowisko archeologiczne	średniowiecze	35-64	23	3	
44.	Chorzele	Dzierżęga Nadbory	Stanowisko archeologiczne	mezolit	35-64	24	4	
45.	Chorzele	Dzierżęga	Stanowisko	okres wpływów	35-64	25	5	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
		Nadbory	archeologiczne	rzymskich				
46.	Chorzele	Gadomiec Chrzczany	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia /wczesna epoka	36-64	25	1	
47.	Chorzele	Gadomiec Chrzczany	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia/wczesna epoka	36-64	26	2	
48.	Chorzele	Gadomiec Miłocięta	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia/wczesna epoka	36-64	27	1	
49.	Chorzele	Gadomiec Miłocięta	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia/wczesna epoka	36-64	28	2	
50.	Chorzele	Grąd Rycicki	Stanowisko archeologiczne	epoka brązu	36-66	15	1	
51.	Chorzele	Grąd Rycicki	Stanowisko archeologiczne	epoka brązu	36-66	16	2	
52.	Chorzele	Jedlinka	Stanowisko archeologiczne	okres halsztacki, kultura lateńska	34-64	9	1	
53.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	7	1	
54.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	8	2	
55.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	9	3	
56.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	10	4	
57.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	11	5	
58.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	12	6	
59.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres starożytny	34-67	21	1	
60.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	22	2	
61.	Chorzele	Krukowo	Stanowisko	okres nowożytny	34-67	23	3	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
			archeologiczne					
62.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	17	2	
63.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	18	3	
64.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XIII w.	36-65	19	4	
65.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	20	5	
66.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	kultura łużycka, epoka brązu	36-65	24	6	
67.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	starożytność	36-65	25	7	
68.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	X-XII w.	36-65	26	8	
69.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XV w.	36-65	27	9	
70.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	29	10	
71.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	XII-XIII w.	36-65	45	11	
72.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	starożytność	36-65	62	12	
73.	Chorzele	Krzynowłoga Wielka	Stanowisko archeologiczne	kultura łużycka, epoka brązu	36-65	63	13	
74.	Chorzele	Kwiatkowo	Stanowisko archeologiczne	wczesne średniowiecze	35-64	12	1	
75.	Chorzele	Lipowiec	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	11	1	
76.	Chorzele	Lipowiec	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	56	2	
77.	Chorzele	Lipowiec	Stanowisko archeologiczne	przełom XV i XVI w.	36-65	57	3	
78.	Chorzele	Liwki	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-64	17	1	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
79.	Chorzele	Liwki	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-64	18	2	
80.	Chorzele	Liwki	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-64	19	3	
81.	Chorzele	Łaz	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	9	1	
82.	Chorzele	Łaz	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	12	2	
83.	Chorzele	Łaz	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	13	3	
84.	Chorzele	Łaz	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	14	4	
85.	Chorzele	Mącice	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	33-66	1	5	
86.	Chorzele	Mącice	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	34-66	1	1	
87.	Chorzele	Mącice	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	2	2	
88.	Chorzele	Mącice	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	3	3	
89.	Chorzele	Mącice	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	4	4	
90.	Chorzele	Mącice	Stanowisko archeologiczne	późne średniowiecze	34-65	19	1	
91.	Chorzele	Niskie Wielkie	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	35-65	12	1	
92.	Chorzele	Niskie Wielkie	Stanowisko archeologiczne	brak precyzyjnego datowania	35-65	13	2	
93.	Chorzele	Niskie Wielkie	Stanowisko archeologiczne	okres starożytny	35-65	14	1	
94.	Chorzele	Niskie Wielkie	Stanowisko archeologiczne	wczesna epoka żelaza	35-65	15	4	
95.	Chorzele	Niskie Wielkie	Stanowisko archeologiczne	wczesna epoka żelaza	35-65	16	5	
96.	Chorzele	Nowa Wieś	Stanowisko	okres	34-64	2	2	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
			archeologiczne	średniowiecza				
97.	Chorzele	Nowa Wieś	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	34-64	3	3	
98.	Chorzele	Nowa Wieś	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-64	4	4	
99.	Chorzele	Nowa Wieś	Stanowisko archeologiczne	okres wpływów rzymskich	34-64	5	5	
100.	Chorzele	Nowa Wieś	Stanowisko archeologiczne	okres wpływów rzymskich	34-64	6	6	
101.	Chorzele	Nowa Wieś	Stanowisko archeologiczne	okres wpływów rzymskich	34-64	7	7	
102.	Chorzele	Nowa Wieś Zarębska	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-67	15	5	
103.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	3	2	
104.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	34-65	3	3	
105.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	4	4	
106.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	5	5	
107.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	34-65	6	6	
108.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	7	7	
109.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	34-65	8	7	
110.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	34-65	10	9	
111.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	34-65	15	10	
112.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	16	11	
113.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	17	12	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
114.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	34-65	18	13	
115.	Chorzele	Opaleniec	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	34-65	20	14	
116.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	33-66	2	1	
117.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	33-66	3	2	
118.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	5	1	
119.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	6	2	
120.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	7	3	
121.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	8	4	
122.	Chorzele	Zaręby	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-66	10	3	
123.	Chorzele	Poścień Zamion	Stanowisko archeologiczne	okres halsztacki i kultury lateńskiej	35-67	3	1	
124.	Chorzele	Poścień Zamion	Stanowisko archeologiczne	okres halsztacki i kultury lateńskiej	35-67	4	2	
125.	Chorzele	Pruskołęka	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-66	4	2	
126.	Chorzele	Przątalina	Stanowisko archeologiczne	stanowisko nieokreślone	35-65	2	1	
127.	Chorzele	Przątalina	Stanowisko archeologiczne	wczesna epoka żelaza	35-65	3	2	
128.	Chorzele	Przątalina	Stanowisko archeologiczne	okres paleolitu i mezolitu	35-65	4	3	
129.	Chorzele	Rapaty- Górki	Stanowisko archeologiczne	okres średniowiecza	35-64	9	1	
130.	Chorzele	Rapaty-Sulimy	Stanowisko archeologiczne	okres średniowiecza	35-64	10	1	
131.	Chorzele	Rapaty-Sulimy	Stanowisko	okres epoki	35-64	11	2	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
			archeologiczne	kamienia				
132.	Chorzele	Rapaty-Sulimy	Stanowisko archeologiczne	okres epoki kamienia	35-64	13	3	
133.	Chorzele	Rapaty-Sulimy	Stanowisko archeologiczne	okres wpływów rzymskich	35-64	14	4	
134.	Chorzele	Rapaty-Żachy	Stanowisko archeologiczne	okres epoki kamienia	35-64	1	1	
135.	Chorzele	Rapaty-Żachy	Stanowisko archeologiczne	okres wczesnego średniowiecza	35-64	2	2	
136.	Chorzele	Rapaty-Żachy	Stanowisko archeologiczne	okres średniowiecza	35-64	7	3	
137.	Chorzele	Rapaty-Żachy	Stanowisko archeologiczne	okres epoki kamienia	35-64	8	4	
138.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	epoka brązu i wczesna epoka żelaza	36-65	9	1	
139.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	XV w.	36-65	10	2	
140.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	36-65	12	3	
141.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	13	4	
142.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres wczesnego średniowiecza	36-65	14	5	
143.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres kultury łużyckiej i epoki brązu	36-65	15	6	
144.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	16	7	
145.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	36-65	38	8	
146.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	kultura łużycka, epoka brązu	36-65	46	9	
147.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	XV-XVII w.	36-65	47	10	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
148.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	36-65	48	11	
149.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	36-65	49	12	
150.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	XV-XVI w.	36-65	54	13	
151.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	XV-XVII w.	36-65	55	14	
152.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	36-65	58	15	
153.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności i wczesnego	36-65	59	16	
154.	Chorzele	Rycice	Stanowisko archeologiczne	kultura łużycka, epoka brązu	36-65	60	17	
155.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	35-67	5	1	
156.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	35-67	6	2	
157.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres halsztacki	35-67	7	3	
158.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres średniowiecza	35-67	8	4	
159.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres wczesnego średniowiecza	35-67	9	5	
160.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres wczesnego średniowiecza	35-67	10	6	
161.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	epoka kamienia	35-67	11	7	
162.	Chorzele	Rzodkiewnica	Stanowisko archeologiczne	okres epoki kamienia	35-67	12	8	
163.	Chorzele	Skuze	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-68	17	1	
164.	Chorzele	Skuze	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-68	18	2	

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt/Zespół	Czas powstania	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska na obszarze AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Forma ochrony
165.	Chorzele	Skuze	Stanowisko archeologiczne	okres nowożytny	34-68	20	3	
166.	Chorzele	Skuze	Stanowisko archeologiczne	okres kultury lateńskiej	34-68	21	4	
167.	Chorzele	Stara Wieś	Stanowisko archeologiczne	okres późnego średniowiecza	35-64	27	1	
168.	Chorzele	Ścięciel	Stanowisko archeologiczne	przełom okresu późnego	33-65	1	1	
169.	Chorzele	Wasiły Zygnny	Stanowisko archeologiczne	przełom okresu lateńskiego i okresu	34-64	11	1	
170.	Chorzele	Zagaty	Stanowisko archeologiczne	przełom epoki brązu i wczesnej	35-66	6	1	
171.	Chorzele	Zagaty	Stanowisko archeologiczne	XVI-XVIII w.	35-66	7	2	
172.	Chorzele	Zagaty	Stanowisko archeologiczne	epoka brązu	35-66	8	3	
173.	Chorzele	Zdziwój Nowy	Stanowisko archeologiczne	przełom okresu późnego	34-64	8	1	
174.	Chorzele	Zdziwój Nowy	Stanowisko archeologiczne	okres starożytności	34-64	10	2	
175.	Chorzele	Zdziwój Nowy	Stanowisko archeologiczne	okres epoki kamienia i mezolitu	35-64	28	1	
176.	Chorzele	Zdziwój Stary	Stanowisko archeologiczne	okres średniowiecza	34-64	16	1	

Spis tabel

TABELA 1. WYKAZ ZABYTEKÓW WPISANYCH DO GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW NA TERENIE GMINY CHORZELE (NA PODSTAWIE WERYFIKACJI W 2023 ROKU).....	33
TABELA 2. HARMONOGRAM DZIAŁAŃ PRZEWIDZIANYCH DO REALIZACJI W RAMACH PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI DLA GMINY CHORZELE NA LATA 2023-2026.....	49
TABELA 3. MOŻLIWOŚCI POZYSKANIA ŹRÓDŁA DOFINANSOWANIA DZIAŁAŃ UJĘTYCH W GMINNYM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTEKAMI DLA GMINY CHORZELE NA LATA 2023-2026.	55
TABELA 4. WYKAZ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH Z TERENU GMINY CHORZELE.....	64

Spis fotografii

FOTOGRAFIA 1. WIDOK NA KOŚCIÓŁ ŚW. TRÓJCY W CHORZELACH.	28
FOTOGRAFIA 2. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. ŚW. WAWRZYŃCA W ZARĘBACH.....	28
FOTOGRAFIA 3. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PW. WSZYSTKICH ŚWIĘTYCH W KRZYNOWŁODZE WIELKIEJ....	28
FOTOGRAFIA 4. WIDOK NA KOŚCIÓŁ PARAFIALNY P.W. WNIĘBOWZIĘCIA MB W DUCZYMINIE.	29